

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра всесвітньої історії

(повна назва кафедри)

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: **«Вільгельм Лібкнехт: інтелектуальна біографія»**
«Wilhelm Liebknecht: the intellectual biography»

Виконав: студент денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Кудрявцев Олег Ігорович

Керівник д.і.н., проф. Гребцова І. С. _____

Рецензент к.і.н., доц. Ліхачова О. Є. _____

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ __ від _____ 2021 р.

Захищено на засіданні ЕК

протокол № __ від _____ 2021 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

_____ Гребцова І. С.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Голова ЕК

_____ Гребцова І. С.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Одеса - 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерельна база дослідження та історіографія проблеми.....	7
Розділ 2. Вільгельм Лібкнехт: біографічний нарис.....	19
Розділ 3. Характеристика суспільно-політичних поглядів Вільгельма Лібкнехта за матеріалами публіцистики.....	42
Розділ 4. Его-матеріали як джерело вивчення позицій та зв'язків Вільгельма Лібкнехта	60
Висновки	77
Список джерел та літератури.....	80

ВСТУП

Актуальність теми. Вивчення життя та діяльності, становлення та розвитку поглядів, а також врахування помилок та досягнень видатних особистостей є важливим для сучасності та майбутнього.

Суспільна актуальність полягає у тому, що XIX століття було насиченим бурхливим часом в історії людства, часом завершення закріплення капіталізму в Європі, революцій, розвитку робітничого та соціал-демократичного рухів й розповсюдження лівих ідеологій. У цих процесах посіла видатне місце Німеччина, яка на початку 70-х рр. XIX століття завершила своє політичне об'єднання. У цій країні діяльність соціалістів призвела до становлення потужної соціал-демократичної партії, яка брала активну участь в суспільному житті держави в період, що розглядається у даному дослідженні, а також у XX ст. та й сьогодні має великий вплив на політику Німеччини. За результатами парламентських виборів у цій країні 2021 року СДПН зайняла перше місце та бере провідну участь у формуванні нової правлячої коаліції.

Постать Вільгельма Лібкнехта займає одне з вагомих місць у становленні німецької соціал-демократії, тому вивчення його біографії, поглядів та політичної діяльності допомагає зрозуміти особливості становлення СДПН та подальшу її політичну трансформацію у XX столітті.

Наукова актуальність теми пов'язана із низьким рівнем розробки даної теми українською історіографією.

Мета дослідження – проаналізувати погляди та діяльність Вільгельма Лібкнехта в контексті розвитку соціалістичної думки другої половини XIX ст.

Досягнення мети дослідження потребує вирішення наступних **задач**:

- зробити огляд джерельної бази дослідження та історіографії проблеми;
- висвітлити основні віхи життя та діяльності Вільгельма Лібкнехта;

- проаналізувати основні публіцистичні праці Вільгельма Лібкнехта, що стосуються теорії та практики соціал-демократичного руху, порівняти їхні основні положення із теоретичними напрацюваннями інших представників європейської соціалістичної думки, зокрема в контексті критики теорії ревізіонізму;
- зробити аналіз мемуарної спадщини Вільгельма Лібкнехта, проаналізувавши через призму його світогляду образи Карла Маркса, Фрідріха Енгельса та Елеонори Маркс-Евелінг;
- аналізуючи мемуарну спадщину Вільгельма Лібкнехта, додатково висвітити його суспільно-політичні погляди;
- зробити аналіз листування Вільгельма Лібкнехта та Г.В. Плеханова, висвітити характер зв'язків першого із групою «Звільнення праці».

Об'єкт дослідження – життя та діяльність Вільгельма Лібкнехта.

Предмет дослідження – інтелектуальна спадщина Вільгельма Лібкнехта.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою дипломної роботи є діалектичні принципи наукового пізнання, які у сукупності допомагають прослідкувати становлення Вільгельма Лібкнехта як революціонера та політичного діяча німецької соціал-демократії. Використання принципу історизму та наукової об'єктивності дозволили розглянути еволюцію політичних поглядів Вільгельма Лібкнехта у контексті особливостей європейської, зокрема німецької, соціалістичної думки XIX ст. Методологія інтелектуальної біографії, яка успішно використовується у дослідженнях сучасних істориків, проблемно-хронологічний та типологічний методи дозволили проаналізувати спадщину Вільгельма Лібкнехта за суспільно-політичною проблематикою. Методи джерелознавчого аналізу і синтезу дають змогу працювати з матеріалами особистого походження. Метод класифікації використаний задля систематизації викладеного у дослідженні.

Методи нової культурної історії, зокрема практики читання, використовуються для дослідження того, як та що читав Вільгельм Лібкнехт.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період із 1826 року по 1900 рік. Нижньою хронологічною ланкою обрано 29 березня 1826 року – дата народження Вільгельма Лібкнехта. Верхньою хронологічною ланкою є 7 серпня 1900 року – дата смерті Вільгельма Лібкнехта.

Територіальні рамки дослідження. Охоплюють Німеччину, Швейцарію та Велику Британію – країни, де жив Вільгельм Лібкнехт.

Обґрунтування структури дипломної роботи. Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Дипломна робота складається із 4 розділів, вступу, висновків, списку джерел та літератури та додатків.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її мета та завдання, визначається об'єкт та предмет, методи й хронологічно-територіальні рамки дослідження.

У розділі 1 «Джерельна база дослідження та історіографія проблеми» здійснюється систематизація і наведена характеристика джерельної бази дослідження, проводиться огляд історіографії проблеми.

У розділі 2 «Вільгельм Лібкнехт: біографічний нарис» простежені основні віхи біографії Вільгельма Лібкнехта: його походження, навчання у вищих навчальних закладах, революційна діяльність 1848-1849 років, лондонське вигнання, повернення до Німеччини та участь у робітничому та соціал-демократичному рухах, освітлюється утворення Соціал-демократичної партії Німеччини.

У розділі 3 «Характеристика суспільно-політичних поглядів Вільгельма Лібкнехта за матеріалами публіцистики» проводиться аналіз низки робіт Вільгельма Лібкнехта, які мають публіцистичну спрямованість. На основі аналізу комплексу джерел виділяються основні теоретичні проблеми, які цікавили Вільгельма Лібкнехта: відношення до мілітаризму, парламентської боротьби та критика ревізіонізму марксистської теорії. Наводяться точки зору

інших представників соціалістичної думки: Фердинанда Лассаля, Августа Бебеля, Г. В. Плеханова та Рози Люксембург.

У розділі 4 «Его-матеріали як джерело вивчення позицій та зв'язків Вільгельма Лібкнехта» проводиться аналіз образів Карла Маркса, Фрідріха Енгельса та Елеонори Маркс-Евелінг в інтерпретації Вільгельма Лібкнехта згідно його світосприйняття, а також викладаються на базі цієї групи джерел його власні суспільно-політичні погляди, зокрема його оцінки становища соціал-демократичного руху у 60-ті роки XIX ст. Аналізується листування Вільгельма Лібкнехта та Г. В. Плеханова, що дозволило освітити характер зв'язків цих представників міжнародного соціалістичного руху.

У висновках зроблені узагальнення з матеріалів дипломної роботи, підводяться підсумки дослідження.

Загальна кількість опрацьованих джерел та літератури у дипломній роботі – 80.

Розділ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Джерельна база нашого дослідження представлена масивом джерел, які дозволяють всебічно висвітлити інтелектуальну біографію Вільгельма Лібкнехта.

Першою групою джерел є публіцистичні твори Вільгельма Лібкнехта, а також Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Фердинанда Лассаля, Г. В. Плеханова, В. І. Леніна та Рози Люксембург.

Другою групою є матеріали особистого походження або ego-матеріали. Це в першу чергу мемуаристика та епістолярна спадщина Вільгельма Лібкнехта [6; 10-13] і [14-20]. Але задля виявлення повноти і достовірності цих джерел використані мемуари Августа Бебеля [1], епістолярії Карла Маркса [22-25; 34], Фрідріха Енгельса [47; 50], Г. В. Плеханова [36-41].

Важливою групою джерел є програми й устави суспільних рухів епохи, що вивчалася [35; 44-46]. Діяльність суспільних рухів корегувалася державними актами, які також використані у роботі як історичне джерело бурхливої епохи [2].

Публіцистичні твори Вільгельма Лібкнехта [7-9; 51-52] та його мемуаристика [6; 10-13] є головними джерелами нашого дослідження. Вони вирішують одразу декілька задач – дозволяють розглянути суспільно-політичні погляди їхнього автора та відтворити образи діячів міжнародного соціалістичного руху в його інтерпретації.

Варто зазначити, що розглянуті у дослідженні праці Вільгельма Лібкнехта відносяться вже до його зрілого віку та містять в собі інформацію про його погляди марксистського спрямування. Більш ранні роботи Вільгельма Лібкнехта не опубліковані ані українською, ані російською мовами. Дослідникам його інтелектуальної спадщини необхідно звертатися до фондів архівів та бібліотек Федеративної Республіки Німеччини або ж до

Російського архіву соціально-політичної історії, у фонді якого є всі неопубліковані документи, які торкаються життя й діяльності Вільгельма Лібкнехта та його родини.

Праця Вільгельма Лібкнехта «Про політичну позицію соціал-демократії, зокрема по відношенню до райхстагу» [8] допомагає дослідникам зафіксувати його позицію по відношенню до парламентської боротьби соціал-демократів наприкінці 60-х років XIX ст. Розгляд даного питання супроводжується масивом інших думок, що в сумі дають змогу вважати його політиком-марксистом. Передмови до більш пізніх видань цієї брошури показують, як змінилися із часом ідеї політика.

Праця «Ніяких компромісів, ніяких виборчих угод!» [7] дозволила дослідити суспільно-політичні погляди Вільгельма Лібкнехта у 90-ті роки XIX ст., зокрема по відношенню до теорії ревізіонізму марксизму Едуарда Бернштейна. Критикуючи угоди окремих місцевих організацій СДПН, він розвинув свій критичний аналіз нової концепції соціал-демократичного руху, акцентуючи увагу на її політичній частині. Також це дає змогу порівняти його погляди з критикою ревізіонізму інших представників соціалістичної думки.

Брошура «Павуки та мухи» [9] є важливим джерелом вивчення популяризаторських навичок Вільгельма Лібкнехта у сфері розповсюдження соціалістичних поглядів у середовищі робітників та селянства. У даній праці класові протиріччя суспільства представлені антитезою павуків та мух. У вступі описується процес поїдання останніх першими, а далі йдуть роз'яснення того, хто є хто у суспільстві: павуки – буржуазія, поміщицтво та духовництво, а мухи – робітничий клас, селянство та обмануті віруючі люди.

Публіцистичні твори Карла Маркса [26-32] та Фрідріха Енгельса [48; 49] є більшою мірою допоміжними джерелами, але ми повинні до них звертатися задля реконструювання історичної канви дослідження. Так як дані особи були близькими соратниками Вільгельма Лібкнехта, а останній часто брав участь у подіях, що описані в їхніх працях, та згадувався ними часто разом із критикою.

Дані джерела дуже цінні при створенні біографічного нарису Вільгельма Лібкнехта.

Праця Фердинанда Лассаля [3] «Гласна відповідь» слугує джерелом для опису позиції лассальянців, так як в ній автором були викладені основні програмні положення та бачення перебудови Німеччини на соціалістичних рейках, що йшли в розріз із позицією Карла Маркса, Фрідріха Енгельса та Вільгельма Лібкнехта, які у своїй діяльності боролися проти прибічників Фердинанда Лассаля.

Публіцистичні твори Г. В. Плеханова [42, 43] використані в якості джерела по вивченню атмосфери у таборі ортодоксальних марксистів щодо теорії ревізіонізму марксизму. Г. В. Плеханов критикував так званих «економістів» - послідовників ревізіонізму у Російській імперії. Відомості даних джерел доповнюють аналіз вищезгаданої праці Вільгельма Лібкнехта стосовно цього питання та дозволяють розглядати останню в контексті європейської соціалістичної думки.

Із цією ж метою використана праця Рози Люксембург [21] «Соціальна реформа чи революція», яка відображає її критику ревізіонізму. На відміну від Вільгельма Лібкнехта, Роза Люксембург комплексно розглянула теорію Едуарда Бернштейна, дослідивши як економічну, так й суспільно-політичну складову.

Праці В. І. Леніна [4; 5] є джерелом впливу на його погляди Вільгельма Лібкнехта, адже в їх світосприйнятті є багато спільного, а іноді В.І. Ленін навіть посиляється на Вільгельма Лібкнехта, представляючи його антитезою ревізіоністів, а також його партійних опонентів, що перейшли на меншовицькі позиції.

Его-матеріали представлені мемуарними творами та приватним листуванням. Працею «Із спогадів про Маркса» [6] відкривається жанр мемуаристики. В ній Вільгельм Лібкнехт зафіксував свої спогади про Карла Маркса у роки своєї лондонської еміграції. За допомогою цього джерела стає можливим реконструювати образ Карла Маркса в інтерпретації Вільгельма

Лібкнехта. Автор не аналізує його праць, а намагається показати повсякденне життя теоретика наукового соціалізму. Крім цього, дана робота слугує джерелом по вивченню поглядів Вільгельма Лібкнехта по низці інших питань, зокрема оцінок діяльності Фердинанда Лассаля тощо.

Праці [9-11], що присвячені Вільгельмом Лібкнехтом Фрідріху Енгельсу, мають оцінки його діяльності, характеризують вплив його творчості на Вільгельма Лібкнехта. Дані твори не є такими об'ємними, як спогади про Карла Маркса, проте теж є важливими джерелами, які дозволяють реконструювати образ Фрідріха Енгельса через призму життєвих переконань Вільгельма Лібкнехта.

Мемуаристика Августа Бебеля [1] представлена працею «Із мого життя». Разом із автобіографічним нарисом викладається історія німецького робітничого руху, аналізуються його напрямки, протиріччя, даються оцінки діяльності Фердинанда Лассаля та його послідовників, а також аналізується німецький державний устрій. Август Бебель був найближчим партійним соратником Вільгельма Лібкнехта, оцінці діяльності якого він знайшов місце у своїх спогадах, тому це джерело допомагає розглянути погляди останнього в контексті світосприйняття Августа Бебеля.

Епістолярії є не менш важливим джерелом, що є частиною нашого дослідження. Через досить обмежену кількість опублікованих листів Вільгельма Лібкнехта можна лише відносно повністю охарактеризувати його листування із Г. В. Плехановим. Епістолярії Вільгельма Лібкнехта [14-20] та Г.В. Плеханова [36-41] дають змогу вирішити задачу охарактеризуванню їхніх зв'язків. Опубліковане листування двох діячів міжнародного соціалістичного руху описують їхні відносини у 90-ті роки XIX століття. За цією групою джерел можна дізнатися про те, що цікавило Вільгельма Лібкнехта у становищі Російської імперії, а також це є джерелом того, яких представників російського соціал-демократичного руху Г.В. Плеханов рекомендував Вільгельму Лібкнехту для зустрічі із політичних цілей. Крім того, можна

реконструювати особисті оцінки Вільгельма Лібкнехта стосовно Г. В. Плеханова.

Епістолярний жанр представлений також листами Карла Маркса [22-25; 34] та Фрідріха Енгельса [47; 50], які адресувалися друг другу та Вільгельму Лібкнехту й Августу Бебелю. За цими джерелами можна виявити оцінки діяльності Вільгельма Лібкнехта теоретиками наукового соціалізму, що їм не подобалося у його діяльності тощо. Крім того, ці джерела містять додаткову інформацію про життєві труднощі Вільгельма Лібкнехта під час лондонської еміграції.

Група джерел програм та уставів суспільних рухів [35; 44-46] представлена організаційними документами Соціал-демократичної робітничої партії Німеччини (1869), Соціалістичної робітничої партії Німеччини (1875) та Соціал-демократичної партії Німеччини (1891). Дані джерела використані для відтворення історичної канви епохи, в який жив Вільгельм Лібкнехт. Він був членом даних політичних партій та брав участь у розробці їхніх документів. Крім того, вони всебічно характеризують атмосферу, в якій розвивався німецький соціал-демократичний рух.

Державні акти [2] представлені єдиним документом – Виключним законом проти соціалістів (1878). Дане джерело допомагає реконструювати історичні умови, в яких довелося діяти Вільгельму Лібкнехту та німецькому соціал-демократичному руху в цілому.

Історіографія проблеми має невеликий обсяг. Вивченню життя та діяльності Вільгельма Лібкнехта присвячена досить мала кількість робіт. Українська історіографія не має взагалі праць, присвячених Вільгельму Лібкнехту й аналізу його інтелектуальної спадщини.

Історичні праці, що присвячені Вільгельму Лібкнехту, почали з'являтися вже у 1900 році. Курт Ейснер [73] написав першу його біографію «Вільгельм Лібкнехт. Його життя та діяльність», спробувавши зробити узагальнення його життєвого шляху.

У 20-ті роки ХХ ст. світ побачила праця Курта Кампфмаєра «Вільгельм Лібкнехт. Солдат революції» [74], де розглядав радикальні погляди Вільгельма Лібкнехта.

Франц Мерінг написав роботи по історії Німеччини [61] та біографії Карла Маркса [62], у яких безпосереднім предметом дослідження був не Вільгельм Лібкнехт, але його життя також ним розглядалося в контексті історичних подій та біографії Карла Маркса. Францем Мерінгом Вільгельм Лібкнехт виділявся серед оточення Карла Маркса: «Всі вони оточували в ці роки Маркса, причому з них найбільш відданим і вірним його другом був Лібкнехт» [62, с. 227].

У часи НДР розробкою даної теми професійно займався історик Вольфганг Шрьодер, публікуючи праці по різних аспектах діяльності Вільгельма Лібкнехта [76; 78]. Дані роботи, звісно, носять на собі відбиток офіційної ідеології, встановленої у даній країні.

Для Радянської історичної енциклопедії статтю про Вільгельма Лібкнехта написав сам президент НДР Вільгельм Пік [64], що можна також віднести до історіографії східної Німеччини. Крім короткого біографічного нариса, в статті поміщені оцінки діяльності Вільгельма Лібкнехта, у яких він засуджується за відхилення від лінії Карла Маркса при становленні соціал-демократичної партії: «Досягаючи єдності німецького пролетаріату, Лібкнехт сприяв об'єднанню в 1875 р. ейзенахців та лассальянців. Проте Лібкнехт пішов при цьому на значні поступки лассальянцям у корінних, принципових питаннях революційної теорії» [64, с. 634]. Дана точка зору характерна як для радянської, так й для східнонімецької історіографії.

Крім праць, які торкалися виключно Вільгельма Лібкнехта, в НДР вийшла монографія з історії німецького робітничого руху [63], що була написана колективом Академії наук НДР. В ній постать Вільгельма Лібкнехта розглядалася у контексті німецької соціал-демократії у цілому. Дана праця також має догматизований характер офіційної ідеології. Оцінки діяльності Вільгельма Лібкнехта, що мають місце у неї, відповідають і корегуються

виключно з поглядами Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, усі відхилення від їхньої лінії у німецькому робітничому році засуджуються.

Праця Г. Гемкова [56] присвячена життю та діяльності Августа Бебеля, але Вільгельм Лібкнехт розглядався ним в контексті біографії першого. Приділено багато уваги його впливу на становлення Августа Бебеля як політика соціал-демократичної спрямованості.

У ФРН до об'єднання Німеччини розробляв тему життя та діяльності Вільгельма Лібкнехта Фрідріх Вайтерсхауз [80], написавши його біографію. Атмосфера у країні дозволяла більш об'єктивно поставитися до питання, та критика, притаманна історикам НДР, відкидалася.

Вже у часи об'єднаної Німеччини історик Вольфганг Шрьодер опублікував збірну монографію, присвячену біографії Вільгельма Лібкнехта [75]. Сьогодні у цій країні немає обов'язкової парадигми, тому він позбувся багатьох марксистських штампів, які використовував у своїй творчості раніше.

Також розробляється тема життя та діяльності Вільгельма Лібкнехта істориком Дітером Дове [72]. Він дає оцінки діяльності Вільгельма Лібкнехта із сучасних позицій Соціал-демократичної партії Німеччини, звертаючи увагу на те, що німецьке суспільство змінилося, тому його погляди можна вважати в цілому застарілими: «Багато тез Вільгельма Лібкнехта сьогодні застаріли, за цей час багато чого було досягнуто і більше не вважається досягненням, а сприймається як належне. Прусько-німецький уряд і класова держава, на яку була спрямована вся енергія класової боротьби Лібкнехта, давно впали. Сьогодні соціал-демократія є не лише визнаним та інтегрованим членом демократично-республіканської соціальної правової держави, але також здатна реалізувати свої ідеї, наскільки це можливо, на основі відповідальності уряду. На зміну старої пролетарської класової партії з революційними устремліннями, принаймні після програми Годесберга, прийшла орієнтована на реформи народна партія, що охоплює широкі верстви громадян» [72, с. 24]. Дана точка зору характерна в цілому для сучасної німецької історіографії.

Крім того, існує монографія по історії Соціал-демократичної партії Німеччини Х. Поттхоффа та С. Міллера [64], в якій автори торкаються постаті Вільгельма Лібкнехта в контексті соціал-демократичного руху, не розглядаючи його життя окремо. Автори високо оцінювали його роль у становленні соціал-демократичного руху Німеччини, але приділили більше уваги Августу Бебелю: «Вирішальні ініціативи походили від Вільгельма Лібкнехта та Августа Бебеля, який у наступні десятиліття став видатним діячем соціал-демократії і як ніхто інший вплинув на її вигляд» [64, с. 45].

У Російській імперії В. В. Водовозов написав окрему статтю для Енциклопедичного словника Брокгауза та Єфрона, присвячену Вільгельму Лібкнехту [54]. В даній статті значна увага приділена знайомству Вільгельма Лібкнехта та Августа Бебеля, дається оцінка їхній ролі у соціал-демократичному русі: «З того часу Бебель, практично знайомий із робітничим класом (чого бракує Лібкнехту), є ніби душею соціал-демократичної партії, а Лібкнехт — її теоретиком та організатором. Талановитий оратор, блискучий публіцист, Лібкнехт у промовах і творах діє різносторонністю освіти та глибоким вивченням предмета, тоді як Бебель більше впливає на почуття» [54, с. 640-641].

В Радянському Союзі ведучим спеціалістом із біографії Вільгельма Лібкнехта був В. Чубининський-Надеждін [65-68; 71; 78], з-під пера якого вийшла низка робіт, присвячених як Вільгельму Лібкнехту, так й іншим діячам та аспектам історії Німеччини XIX століття. Окремо можна виділити працю «Вільгельм Лібкнехт – солдат революції» [68], в якій автор спробував викласти головні події життя Вільгельма Лібкнехта, роблячи наголос на його діяльності як політика та учасника внутрішньопартійної боротьби у соціал-демократичній партії. У роботі розглянуті молодість Вільгельма Лібкнехта, його участь у революції 1848-1849 років, лондонське вигнання, політична діяльність у Німеччині. Також приділяється увага його інтелектуальній спадщині, навіть тій, яка не перекладена російською та не публікувалася в СРСР. Проте спеціальний розбір та аналіз нових для більшості читачів робіт

він не проводить. Монографія вийшла у 1968 році, тому носить на собі відбиток епохи: багато думок підкріплюються посиланнями на думки Карла Маркса, Фрідріха Енгельса та В. І. Леніна. Автор дає загальні оцінки діяльності Вільгельма Лібкнехта та його впливу на наступні покоління: «Багато, дуже багато корисного зробив Лібкнехт для німецького й міжнародного робітничого руху. Важким був його шлях, складними – задачі, які він вирішував. На цій складності, на окремих помилках Лібкнехта не раз намагались й зараз намагаються спекулювати буржуазні та правосоціалістичні історики... Саме так: спадкоємці Вільгельма Лібкнехта – в таборі комуністів, в таборі борців за повалення капіталізму, в тому таборі, створювати який допомагав його син Карл Лібкнехт, де борються за соціалізм й демократію Соціалістична єдина партія Німеччини та Комуністична партія Німеччини» [68, с. 211-212]. Також варто зазначити, що дана монографія була перекладена німецькою мовою та видавалася в НДР [79].

Темі діяльності Вільгельма Лібкнехта В. Чубинський присвятив свою дисертацію на здобуття ступеню доктора історичних наук «Роль Вільгельма Лібкнехта в створенні Соціал-демократичної партії Німеччини й виробленні її теоретико-політичної платформи» [69].

В дисертації аналізуються процеси створення Соціал-демократичної робітничої партії Німеччини (1869), об'єднання лассальянців та ейзенахців на з'їзді в Готі та створення Соціалістичної робітничої партії Німеччини. Автор підкреслює, на які програмні поступки погодився при цьому Вільгельм Лібкнехт та що суперечило лінії Карла Маркса та Фрідріха Енгельса у цьому процесі, характеризує діяльність партії у роки Виключного закону проти соціалістів (1878-1890) та вироблення ерфуртської програми 1891 року разом із створенням Соціал-демократичної партії Німеччини, яка продовжила свою діяльність із цією назвою у XX та XXI столітті. При цьому ролі Вільгельма Лібкнехта даються наступні оцінки: «Револьюційна діяльність Вільгельма Лібкнехта продовжувалася більш ніж півстоліття – від буржуазно-демократичних революцій 1848 р. до настання імперіалізму. Подібно Бебелю,

Лібкнехт втілює в собі цілий історичний період – період утворення, зростання змушнення масових соціалістичних робітничих партій. В процесі розвитку робітничого руху й Соціал-демократичної партії Німеччини зробив величезний й виключно цінний особистий внесок, який можна порівняти тільки із внеском Бебеля. У важкій та складній політичній боротьбі він допускав помилки, виявляв слабкість, які, проте, затьмарюються його видатними історичними заслугами [69, с. 30-31].

Аналізом праць Вільгельма Лібкнехта займався дослідник Б. Тартаковський [65], який написав передмову до збірника робіт Вільгельма Лібкнехта «Ніяких компромісів!». Автор вважав найбільш актуальними для радянського читача праці, що торкаються тактики соціал-демократичної партії. Свою точку зору він обґрунтовував тим, що В.І. Ленін уважно вивчав діяльність Вільгельма Лібкнехта та більше всього уваги приділяв саме його працям, що стосуються тактики [65, с. 7].

В Радянському Союзі виходили праці, що не присвячені безпосередньо Вільгельму Лібкнехту, але торкалися його також його діяльності. Історик В. Чубинський [67] написав працю «Бісмарк. Політична біографія», в якій викладена державна діяльність Отто фон Бісмарка. Звісно, в праці дослідник торкався також питання його протиріч із соціал-демократичним рухом, який представлявся передусім Вільгельмом Лібкнехтом та Августом Бебелем.

Також можна виділити працю А. Бернштейна «Ейзенахці та лассальянці» [53], в якій автор охарактеризував протиріччя в соціал-демократичному русі Німеччини напередодні об'єднавчого з'їзду в Готі (1875). Окрема увага приділялася ролі Вільгельма Лібкнехта у боротьбі між ейзенахцями та лассальянцями. Його погляди характеризуються як такі, що знаходилися також під впливом ідей Лассаля: «Лібкнехт ще в Нюрнберзі говорив: «демократичний та соціалістичний – для мене взагалі ідентичні поняття». Цей «парадокс» означав лише інакше виражену і дещо спотворену у своїй основі думку Лассаля, що демократична держава, яка утворюється на

основі загального виборчого права, і є основною силою, достатньою для побудови соціалізму» [53, с. 108].

М.І. Яновська написала книгу «Карл Лібкнехт» [70], яка належить до серії «Жизнь замечательных людей». Ця праця хоч й присвячена Карлу Лібкнехту, але в ній розглядаються також його юні роки, при аналізі яких головною фігурою є не він, а його батько – Вільгельм Лібкнехт. Багато уваги приділено впливу батька на формування світогляду свого сину. Виклад подій супроводжується наведенням діалогів ключових осіб, що є в більшості випадків художніми вимислами автора книги, але це характерно для всіх робіт даної серії. Також в образі батька та сина показується наступність поколінь німецького соціал-демократичного руху.

Яскравою працею радянської історіографії загальноісторичного характеру є багатотомна «Всесвітня історія» [55]. Історія становлення та розвитку німецького соціал-демократичного руху викладається в шостому томі. Автори даної колективної монографії спеціально не аналізували праці Вільгельма Лібкнехта, а тільки освітили основні віхи його політичної діяльності в загальному контексті історії Німеччини та робітничого руху. У роботі даються оцінки значення його та Августа Бебеля: «Передові шари фабричного пролетаріату Саксонії та деяких інших частин Німеччини виступали проти опортуністичної тактики ласальянців. Особливо активно боролися з нею члени Саксонського союзу робітничих товариств на чолі з Августом Бебелем та Вільгельмом Лібкнехтом. Вільгельм Лібкнехт (1826-1900) був широко освіченою людиною та талановитим публіцистом. Після придушення баденського повстання 1848 р., у якому він брав участь, Лібкнехт змушений був емігрувати; у Лондоні він зблизився з Марксом та Енгельсом» [55, с. 542].

В сучасній Російській Федерації В. Чубинський продовжував розробляти тему життя та діяльності Вільгельма Лібкнехта, який перевидав свою радянську монографію [66]. В сучасному виданні він відмовився від багатьох своїх штампів, які був вимушений вводити в своє дослідження у

радянські роки, тези більше не підкріплюються точками зору Карла Маркса, Фрідріха Енгельса та В.І. Леніна, так що це можна вважати дійсно новою інтерпретацією предмету дослідження.

Таким чином, база опублікованих джерел, в першу чергу праць Вільгельма Лібкнехта, дозволяє вирішити поставлені у дослідженні завдання.

Історіографія дослідження життя, діяльності та поглядів Вільгельма Лібкнехта має відносно невелику кількість праць біографічного характеру.

Спроби узагальнити життя та діяльність Вільгельма Лібкнехта розпочалися одразу ж після його смерті, але отримали подальший розвиток лише у другій половині XX століття, коли історики НДР та ФРН із різних позицій досліджували цю видатну постать XIX століття.

Якщо в ФРН історіографія розвивалася та розвивається й зараз у плюралізмі поглядів, то в НДР ситуація була дещо іншою через ідеологічний диктат Соціалістичної Єдиної партії Німеччини. У цій країні постать Вільгельма Лібкнехта аналізувалася з позицій ортодоксального марксизму.

В Радянському Союзі була схожа з НДР ситуація, так як мав місце ідеологічний диктат КПРС. Проте тема розроблялася, виходили монографії, статті та дисертації, які систематизували життєвий шлях Вільгельма Лібкнехта. В розглянутих працях радянських дослідників інтелектуальна спадщина Вільгельма Лібкнехта аналізувалася бігло, без подробиць. В сучасній російській історіографії відбувся процес переосмислення радянської історіографічної спадщини та відмови від догматичного марксизму.

В цілому, треба констатувати, що джерельна база дослідження і сучасна розробка проблеми дозволяють дослідити інтелектуальну біографію Вільгельма Лібкнехта.

Розділ 2

ВІЛЬГЕЛЬМ ЛІБКНЕХТ: БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Вільгельм Лібкнехт народився 29 березня 1826 року в місті Гісені, Велике герцогство Гессен у родині Людвіга Крістіана Лібкнехта (1787-1832), державного реєстратора, та Катаріни Хірш (1803-1831), доньки ландграфгессенського оберпочтмайстера в Ханау. По рокам життя батьків Вільгельма Лібкнехта ми бачимо, що він залишився сиротою у віці шести років. Після передчасної смерті батьків до 1834 року Вільгельма з його братами та сестрами виховувала бабуся, а після її кончини – друг їхнього батька Карл Вільгельм Освальд (1789-1845), який мав ступінь кандидата богослов'я. У місті Гісені Вільгельм Лібкнехт отримав середню освіту, закінчивши в 1842 році місцеву гімназію.

Далеким родичом Вільгельма Лібкнехта був гессенський лютеранський пастор та дрібнобуржуазний радикал Фрідріх Людвіг Вайдіг (1791-1837). У 1834 р. разом із поетом Георгом Бюхнером (1813-1837) він брав участь у заснуванні таємного «Товариства прав людини» й випуску прокламацій до місцевого селянства «Гессенський сільський вісник» („Der Hessische Landbote“), у яких вони призивали до виступу проти феодалів, й саме у цьому документі було висунуто гасло «Мир хатам, війна палацам». 1835 року Фрідріх Людвіг Вайдіг був заарештований, до нього застосовувалися тортури. 1837 року покінчив життя самогубством [57, с. 26].

Вільгельм Лібкнехт навчався у вищих школах Гісена, Марбурга та Берліну в період із 1843 по 1847 рр. та вивчав філологію, філософію та євангелічну теологію.

Паралельно із навчанням в університетах майбутній соціал-демократ засвоював ремісничі спеціальності: в місті Візекі, що сьогодні є районом міста Гісен, пройшов курс тесляра, а в Марбурзі – курс зброяря.

У студентський період життя сформувалися атеїстичні погляди майбутнього соціал-демократичного парламентського діяча Північнонімецького союзу та Німецької імперії. Під час навчання йому стало зрозуміло, що він «може протистояти правлячій політичній системі тільки як ворог» [цит. за 72, с. 10-11]. Давід Фрідріх Штраус та младогегельянці посили його ранні сумніви у релігії. Вивчення творів Анрі де Сен-Сімона та інших утопічних соціалістів привело Вільгельма Лібкнехта, як він ретроспективно згадував у 1898 році, «дуже скоро з небес теології і філософії до ґрунту реальності» [цит. за 72, с. 11].

Крім того, Вільгельм Лібкнехт брав активну участь в студентському політичному русі: групах та гуртках, котрі стояли за демократичні права та свободи й за національне об'єднання Німеччини. Отже, у молодого Лібкнехта перед революцією 1848 року сформувалися ліберально-демократичні погляди. Варто перелічити назви студентських організацій, у котрих брав участь Вільгельм Лібкнехт: 1844 рік – братство *Allemannia Gießen*, 1846 рік – *Corps Rhenania Gießen*, 1847 рік у Марбурзі – *Corps Nasso-Nassovia*.

Навчання в Марбурзькому університеті Вільгельму Лібкнехту не вдалося закінчити через свою активну діяльність в студентських демократичних об'єднаннях. 1847 року розпочалася перша еміграція Вільгельма Лібкнехта.

Оскільки він не мав зв'язків із консерваторами та церквою, майбутній депутат Рейхстагу відмовився від намірів стати професором університету. Подібно до багатьох своїх сучасників, які не бачили для себе професійних та політичних перспектив в умовах роздрібнених держав тогочасної Німеччини напередодні революції 1848 року, він планував емігрувати до Сполучених Штатів Америки [72, с. 11], де могли знадобитися ремісничі спеціальності, про які згадувалося вище. Разом із своїм університетським товаришем Вільгельм Лібкнехт хотів заснувати сільськогосподарський кооператив у штаті Вісконсін. В решті-решт він відмовився від свого рішення емігрувати до

Нового Світу та оселився у Швейцарії, де у віці 21 року розпочав діяльність у якості вчителя у школі Юліуса Фльобеля.

Крім викладацької діяльності Вільгельм Лібкнехт мав зацікавленість до внутрішніх політичних умов Швейцарії, а саме мав наміри взяти участь у війні проти Зондербунду – союзу католицьких кантонів, але його не прийняли до ополчення через іноземне походження [68, с. 11].

Саме у Швейцарії Вільгельм Лібкнехт уперше долучився до журналістської діяльності, працюючи кореспондентом німецької газети «Mannheimer Abendzeitung». Із-під його пера вийшли біля 100 кореспонденцій стосовно справ Швейцарії.

Радянський та російський дослідник біографії Вільгельма Лібкнехта В. Чубинський-Надеждін звертає увагу на те, що у цей період в його статтях відчувається вплив так званих «істинних соціалістів» та неприйняття політичної боротьби [68, с. 11].

Революційні події 1848-1849 рр. у Європі суттєво вплинули на життя та світогляд Вільгельма Лібкнехта. Він кидає викладацьку та журналістську діяльність у Цюриху та їде до революційного Парижу, але взяти участь у подіях там йому не довелося, так як Лютнева революція вже завершилася без нього.

Після поїздки до столиці Франції Вільгельм Лібкнехт узяв активну участь у революції в Баденському герцогстві на боці буржуазного демократа Густава Струве.

Молодий революціонер разом із товаришами перейшов р. Рейн та вступив до ополчення добровольців. Пізніше він згодувався наступним чином: «З тринадцятьма людьми та однією рушницею ми захопили протягом трьох днів чверть Великого герцогства Баденського» [цит. за 68, с. 14].

Революційному загону добровольців не вдалося з'єднатися із армією Густава Струве, вони були досить швидко розгромлені. Вільгельм Лібкнехт затримується урядовими військами та знаходиться в тюрмі у Фрайбурзі до травня 1849 р.

У тюрмі молодий революціонер пройшов й через перше у своєму житті кохання, а саме він познайомився із 14-літньою донькою тюремного інспектора Ернестіною Ландольт. Юні коханці дали один одному клятву про вічну вірність, але знову зустрітися вони змогли лише через багато років.

Судовий процес над Вільгельмом Лібкнехтом співпав із новою революційною хвилею у Бадені та сусідніх німецьких державах – кампанії за імперську конституцію.

У травні 1849 року відбулося солдатське повстання, що призвело до повалення влади Великого герцога Баденського та утворення тимчасового уряду на чолі з лібералом Brentano. Нові суспільно політичні умови змусили прокурора відмовитися від своїх звинувачень прямо під час суду над Вільгельмом Лібкнехтом, та майбутній депутат німецького Райхстагу опинився на свободі.

Далі Вільгельм Лібкнехт бере участь у політичних подіях кампанії за імперську конституцію в столиці герцогства – місті Карлсруе. Там він об'єднався із Густавом Струве та Йоганном Беккером, котрі стояли в опозиції до виконавчого комітету Brentano. Тут варто привести його характеристику, дану Фрідріхом Енгельсом у праці «Німецька кампанія за імперську конституцію», щоб зрозуміти опозиційне ставлення радикальних демократів: «Пан Brentano із першої хвилини зраджував баденське повстання, тому що з першої хвилини краще розумів стан справ, ніж хто-небудь інший з офіційних осіб у Бадені, й уживав саме ті заходи, які повинні були зберегти панування за дрібною буржуазією, але які, за тою саме причиною, повинні були занапастити все повстання» [48, с. 141].

Група опозиційно налаштованих радикальних демократів, до якої входив Вільгельм Лібкнехт, називалася «Клуб рішучого прогресу». Її діячі були за поглиблення революції та відсторонення від влади Brentano. Свої плани реалізувати об'єднанню не вдалося, та воно було розігнано, а Вільгельм Лібкнехт 5 червня 1849 року заарештований та посаджений у тюрму міста Раштат із звинуваченням у намірі вбити голову тимчасового уряду [68, с. 16].

Невдовзі Вільгельм Лібкнехт був звільнений республіканськими налаштованими солдатами та взяв участь у збройній боротьбі проти прусських військ, котрі вторглися до Бадену 12 червня 1849 року. У липні республіканці були розгромлені, загони Густава Струве разом із Вільгельмом Лібкнехтом перейшли через кордон та вкрилися у Швейцарії.

Таким чином розпочалася друга еміграція одного із засновників німецької соціал-демократії, котра тривала тринадцять років.

Вільгельм Лібкнехт проживав у місті Женева до травня 1850 року. Тут він брав участь в емігрантських гуртках та займався перекладацькою діяльністю. Саме у Швейцарії він познайомився із своїм майбутнім соратником Фрідріхом Енгельсом, про що впоминав наступне: «Я дивився на нього знизу вгору, він уже зробив великі справи і був на п'ять років старший за мене, а в цьому віці п'ять років - ціле століття ... Фрідріх Енгельс мав таку властивість, що перед його ясным поглядом туман розсіювався, і люди і речі виглядали саме такими, якими вони були насправді» [цит. за 68, 16-17].

Знайомство із Фрідріхом Енгельсом сприяло відходу Вільгельма Лібкнехта від радикально-демократичних поглядів та привернуло його увагу до діяльності у робітничому середовищі.

Починаючи із серпня 1849 року Вільгельм Лібкнехт брав участь у Женевському німецькому робітничому товаристві як активний член та робітник. У цей період майбутній соціал-демократ підтримував соціалістичну програму [68, с. 17].

У лютому 1850 р. повинен був відбутися з'їзд робітничих товариств у місті Муртен, на який був запрошений також Вільгельм Лібкнехт. Швейцарський союзний комітет розцінив це як підготовку до збройного вторгнення до Бадену, крім цього, правлячі кола країни не хотіли йти проти Священного союзу. Через це Вільгельм Лібкнехт з іншими діячами робітничих товариств був вкотре заарештований та у травні 1850 року висланий.

Вільгельмові Лібкнехту довелося поселитися у Великій Британії – тогочасному притулку багатьох німецьких політичних емігрантів.

В еміграції він приєднався до робітничого та соціалістичного руху, а саме взяв участь у роботі Союзу комуністів та Просвітницького товариства німецьких робітників. Саме у цьому об'єднанні Вільгельму Лібкнехту довелося познайомитися із Карлом Марксом, що суттєво вплинуло на його подальше життя.

Можна сказати, що Вільгельм Лібкнехт фактично став членом родини Марксів. Під впливом Карла Маркса він зацікавився політичною економією, історію робітничого руху, стратегією і тактикою боротьби англійських професійних організацій. Ці фактори сприяли формуванню діяча соціал-демократичної, соціалістичної спрямованості.

Влітку 1850 року у Союзі комуністів та Просвітницькому товаристві розпочався розкол. Група Августа Вілліха та Карла Шаппера мала іншу від Карла Маркса та Фрідріха Енгельса точку зору стосовно стратегії й тактики боротьби організації у Європі: вона пропонувала розпочати невідкладні революційні виступи. До Маркса з Енгельсом долучився й Вільгельм Лібкнехт, підписавши разом з ними заяву про вихід з Просвітницького товариства [32, с. 438].

Через рік Вільгельм Лібкнехт повернувся до товариства, виступав із лекціями перед робітниками, викладав німецьку, англійську, французьку мови та інші предмети. Із кінця 1859 року він був навіть головою товариства в районі Вест-Енд.

1852 року у Прусьському королівстві відбувся Кельнський процес проти членів Союзу комуністів. Влада країни намагалася сфабрикувати звинувачення проти Вільгельма Лібкнехта та інших діячів організації у державній зраді. Йшлося про так звану «партію Маркса», секретарем у якій був начебто Вільгельм Лібкнехт. Карл Маркс надав лондонському поліцейському суду зразки справжнього почерку Лібкнехта, тим самим знявши з нього звинувачення. Ця ситуація була описана у праці «Разоблачения о Кельнском процессе коммунистов: «В. Лібкнехт, як відомо, належить до «партії Маркса». Але також відомо, що наявний в книзі протоколів підпис

Лібкнехта не належить В. Лібкнехту. Тому Штібер в засіданні від 27 жовтня показує під присягою, що підпис цей належить не цьому В. Лібкнехту, а іншому Лібкнехту, якомусь Г. Лібкнехту. Він дізнався про існування цього двійника, але не може вказати джерела своїх відомостей. Гольдхейм показує під присягою: «Флері підтвердив, що він дійсно отримав книгу від члена партії Маркса, по імені Г. Лібкнехт». Далі, Гольдхейм показує під присягою, що «він не міг зловити цього Г. Лібкнехта в Лондоні». Які ж ознаки існування подавав до сих пір світу взагалі і поліцейському лейтенанту Гольдхейму особливо відкритий Штібер Г. Лібкнехт? Ніяких ознак існування, крім його почерку в справжньої книзі протоколів; але тепер Гольдхейм оголошує: «Лібкнехт уникав писати своїм почерком» [30, с. 469].

Життя в Лондоні було важким, тільки завдяки родині Марксів він зміг якось долати виклики емігрантського життя. Єдиним джерелом доходів для Вільгельма Лібкнехта була репетиторська діяльність.

Молодий соціаліст вів листування із Ернестіною Ландольт, молоді коханці розмірковували над ідеєю одруження, яке відбулося восени 1854 року.

Про інші любовні зв'язки молодого Лібкнехта нам відомо з листа Карла Маркса до Фрідріха Енгельса від 10 жовтня 1854 року: «Як ти знаєш, Лібкнехт, перебуваючи у вельми меланхолійному стані, вагався між англійкою, яка хотіла його одружити з собою, і німкенею, яка проживає в Німеччині, з якою хотів одружитися він; нарешті, до нього нагрянула німкеня, і він поєднався з нею церковним та цивільним шлюбом» [34, с. 332-333].

Цей самий лист слугує нам джерелом про матеріальне становище та страшні події родини Лібкнехтів: «Здається, обом доводиться дуже гірко. Він позбавляється місця, так як ці люди їдуть. Його медовий місяць, проведений у № 147 на Черч-стріт, в будинку, де він сильно заборгував, таким чином ґрунтовно отруєний» [34, с. 333].

Також Карл Маркс, виходячи з цього листа, вважав цей шлюб недоречним: «Однак хто ж змушував цього осла, який знав всі ці обставини, одружитися, і як раз тепер! Так ця особа в проміжку вже встигла якось

побратися в Німеччині, то адже, крім усього іншого, справа зовсім не було нагальною» [34, с. 333].

Вільгельм Лібкнехт у цей період, щоб поліпшити матеріальне становище, розпочинає свою працю кореспондента німецьких газет у Лондоні: “Morgenblatt fuer gebildete Leser” (Штутгарт та Тюбінген) й “Allgemeine Zeitung” (став восени 1855 року).

Праця Карла Маркса “Господин Фогт” є також досить цікавим джерелом стосовно роботи Лібкнехта у газеті “Allgemeine Zeitung”. “Що стосується кореспонденцій Лібкнехта в “Allgemeine Zeitung”, то співпраця його в цій газеті почалося навесні 1855, три роки потому після розпуску Союзу і без мого відома; крім того, в цих кореспонденціях - як свідчать річні комплекти “Allgemeine Zeitung” - давалося відповідне його партійної точки зору висвітлення англійської політики...” [26, с. 627-628].

Темою публіцистичної Вільгельма Лібкнехта була політика голови англійського уряду лорда Пальмерстона, бонапартистського режиму Другої Французької імперії та російського царату.

Із 1859 року Вільгельм Лібкнехт разом з Елардом Біскампом вели редакційну роботу у соціалістичному щотижневику «Das Volk», із яким також неофіційно мав справи й Карл Маркс: видавництво оприлюднювала його статті стосовно політичної ситуації у країнах Європи.

Щотижневик припинив свою роботу того ж року через фінансові складнощі та невдачу о створенні постійної читацької аудиторії у середовищі робітників, але це було гарним випробуванням публіцистичних та агітаторських навичок Вільгельма Лібкнехта, які знадобилися йому у наступні періоди його бурхливого, повного політики життя.

Отже, Вільгельм Лібкнехт за перші 33 роки свого життя пройшов шлях становлення як революціонера та політика.

У жовтні 1861 року в Пруссії була оголошена амністія у зв'язку зі вступом на престол короля Вільгельма I. Тепер стало можливим повернення багатьох політичних емігрантів до країни, що було неможливим в епоху

реакції після березневої революції 1848-1849 рр., не виключенням був й Вільгельм Лібкнехт.

Август Брасс запропонував Лібкнехту очолити іноземний відділ у газеті «Norddeutsche Allgemeine Zeitung», яка була заснована в Берліні першим.

У серпні 1862 року Вільгельм Лібкнехт повернувся до Німеччини, у часи, коли розпочався демократичний підйом. Розвиток капіталізму в промисловості й сільському господарстві поставив питання об'єднання комплексу німецьких держав. Існувала низка можливих сценаріїв вирішення цієї історичної задачі: зверху так званими малонімецьким та великонімецьким шляхами, де мається на увазі суперництво Пруссії та Австрії, або знизу шляхом демократичного перевороту.

В такій атмосфері відбувалася політизація багатьох прошарків німецького суспільства, не виключенням був й робітничий клас, який розпочав виходити на арену суспільного життя та рухатися в бік створення власної політичної організації.

У травні 1863 року в Лейпцизі був заснований Загальний німецький робітничий союз (ЗНРС) – перша політична організація-попередниця Соціал-демократичної партії Німеччини, де відчувався значний вплив Фердинанда Лассалю.

На з'їзді в Лейпцизі були представники одинадцяти німецьких міст: Лейпцига, Гамбурга, Кельну, Дюссельдорфа, Ельберфельда, Бармена, Золінгена, Франкфурта-на-Майні, Майнца й Дрездена. Ціллю союзу було визнано завоювання загального виборчого права через мирну й законну агітацію. Організація була построєна на засадах централізму та призводила фактично, як зазначає Франц Мерінг, до диктатури президента, котрим був обраний на 5 років Фердинанд Лассаль [60, с. 217].

Вільгельм Лібкнехт вступив до лассальянського союзу через дві причини: по-перше, він вважав своїм обов'язком підтримати робітничу організацію, яка знаходилася під постійною критикою буржуазної преси, по-друге, це дало йому право відвідувати збори союзу й виступати на них. Це було

доброю можливістю проводити агітаційну діяльність у робітничому середовищі, він виступав із лекціями по історії робітничого руху, селянських повстань та ін. Вже тоді Вільгельм Лібкнехт проводив промарксистську лінію, що не імпонувало прихильникам Фердінанда Лассаля [68, с. 30-31].

Між Фердинандом Лассалем та Вільгельмом Лібкнехтом існували розбіжності у розумінні ролі держави в майбутніх соціалістичних перетвореннях, ролі реформ та революцій. Перший відстоював малонімецький пропрусський шлях об'єднання Німеччини та вважав, можна йти до соціалізму завдяки реформам, використовуючи вже існуючу соціальну структуру.

У той самий час Вільгельм Лібкнехт вважав, що таким чином відбудеться лише покращення становища робітничого класу, а докорінні зміни очікувати не треба.

Історик В.В. Чубінський-Надеждин виділяє два основні етапи у боротьбі Вільгельма Лібкнехта за створення партії марксистської спрямованості. Перший етап охоплює період з 1862 року до середини 1865 року й характеризується тим, що Вільгельм Лібкнехт намагався реформувати ЗНРС зсередини шляхом консолідації антилассальянської опозиції та переходу домінування до прибічників Карла Маркса [69, с. 8].

Наступний етап, за В.В. Чубінським-Надежди́ним, розпочинається в серпні 1865 року із переїздом до Лейпцигу, де Вільгельм Лібкнехт включився до роботи Союзу німецьких робітничих товариств (СНРТ) [69, с. 10]. Це вже період боротьби разом з Августом Бебелем за створення самостійної соціал-демократичної партії та боротьби із послідовниками Фердінанда Лассаля, які повністю оволоділи Загальним Німецьким Робітничим союзом.

31 серпня 1864 року помер Фердіна́нд Лассаль через декілька днів після поранення на дуелі.

Владу у ЗНРС захоплює Йоган фон Швейцер, із яким дуже швидко намітився розкол Карла Маркса, Фрідріха Енгельса та Вільгельма Лібкнехта. У 1865 році вони публічно відмовилися від участі в роботі газети «Der Sozial-Demokrat» [31, с. 79]. Причиною цього стала серія статей Йогана фон

Швейцера «Міністерство Бісмарка», в яких він прямо підтримав його політику стосовно об'єднання Німеччини «залізом та кров'ю». Після їх публікації плеяді соціалістів було неможливо підтримувати лінію газети.

До речі, Вільгельм Лібкнехт заявив про свій вихід із редакції раніше, та Карл Маркс із Фрідріхом Енгельсом до нього долучилися. «Раз вже Лібкнехт заявив про вихід, то треба з цим кінчати. Якби він відклав справу, то і ми також могли б відкласти, так як твоя брошура ще в роботі» [24, с. 62], - писав Карл Маркс у своєму листі до Фрідріха Енгельса від 18 лютого 1865 року.

У цьому ж листі Карл Маркс висловлює думку про домовленість між Отто фон Бісмарком та Йоганом Швейцером: «Я вважаю, що Швейцер невинуватий (у нього, ймовірно, таємна змова з Бісмарком)» [24, с. 62].

У 1865 році через критику політики прусського уряду Вільгельм Лібкнехт був висланий з Берліну та поселився у саксонському Лейпцизі, де познайомився із майбутнім видатним парламентським діячем та соціал-демократом Августом Бебелем, який був молодше Лібкнехта на 14 років.

Август Бебель в автобіографії наголошує на тому, що Вільгельм Лібкнехт оказав великий вплив на його становлення як соціаліста та політика: «Лібкнехт був на 14 років старший за мене, і, коли ми з ним познайомилися, він уже мав великий політичний досвід. Лібкнехт був високоосвіченою людиною, який дуже серйозно займався наукою; я ж такого наукового освіти не мав. Лібкнехт, нарешті, на відміну від мене жив дванадцять років в Англії, де був близько знайомий з такими людьми, як Маркс і Енгельс, у яких він багато чому навчився. Цілком зрозуміло, що завдяки всім цим обставинам Лібкнехт повинен був надати на мене велике вплив» [1, с. 97].

Вільгельм Лібкнехт сприяв залученню Августа Бебеля й інших керівників Лейпцизького робітничого просвітницького товариства до Інтернаціоналу. До речі, це товариство було створено як організація Прогресистської партії проти Загального Німецького Робітничого союзу, але дуже скоро діячі товариства перейняли марксистську програму та закріпили це на Нюрнберзькому з'їзді 1868 року, що торкнувся Август Бебель у своїх

спогадах: «Вже багато писали про той вплив, який справив на мене Лібкнехт; наприклад, стверджували, що тільки завдяки цьому впливу я став соціалістом. У виданій у Лангена в Мюнхені в 1908 році брошурі сказано також, що Лібкнехт зробив з мене марксиста, яким я визнав себе на Нюрнберзькому з'їзді у вересні 1868 року. Таким чином, щоб перетворити мене з Савла в Павла, Лібкнехту знадобилося цілих три роки» [1, с. 97].

У 1866 році відбулася Австро-пруська війна, у якій перемогло Пруське королівство, що затвердило його гегемонію серед німецьких держав. Австрія була вимушена відмовитися від своїх намагань реалізувати великонімецький шлях об'єднання та вийти із Німецького союзу.

Уряд Отто фон Бісмарка добився створення Північнонімецького союзу, конституція котрого була прийнята у квітні 1867 року. Головою союзу ставав прусський король, йому належало право командування збройними силами об'єднання. Канцлером союзу був міністр-президент Пруссії – Отто фон Бісмарк. Створювався союзний рейхстаг, який обирався на основі загального чоловічого виборчого права із 21 року.

В Лейпцизі за участі Вільгельма Лібкнехта та Августа Бебеля була заснована 1866 р. на базі робітничих товариств Саксонська народна партія, яка мала антипруську, ліву та радикально-демократичну спрямованість. Її можна вважати предтечою Соціалістичної робітничої партії Німеччини – організації марксистів-«ейзенахців».

Разом із створенням Північнонімецького союзу Август Бебель та Вільгельм Лібкнехт отримали можливість стати депутатами рейхстагу, яка була реалізована 1867 року. Вони разом із депутатами від Німецької народної партії становили опозицію урядові Отто фон Бісмарка.

У вересні 1868 року відбувся V з'їзд німецьких робітничих просвітницьких товариств, на якому було прийнято рішення приєднатися до програми Першого Інтернаціоналу.

В червні 1869 року опозиція в лассальянському союзі, яка була представлена В. Бракке, Ю. Бремером, С. Шпіром та Т. Йорком, в Магдебурзі

об'єдналася із В. Лібкнехтом та А. Бебелем. Група домовилася про скликання партійного з'їзду, котрий повинен оформити самостійну партію соціалістичної спрямованості на засадах програми Першого Інтернаціоналу.

7-9 серпня 1869 року в місті Ейзенах відбувся з'їзд, у якому взяли участь вищезгадані діячі лассальянського союзу, Саксонської народної партії та Союзу німецьких просвітницьких товариств. На ньому було прийнято рішення про заснування Соціал-демократичної робітничої партії Німеччини. Печатним органом проголошувалася газета «Volksstaat».

Згідно прийнятої програми, новоутворена партія повинна проводити свою політику, керуючись принципами Першого Інтернаціоналу: «Беручи до уваги, що звільнення робітників становить не місцеву і не національну, але соціальне завдання, яка охоплює всі країни, де існує сучасне суспільство, Соціал-демократична робітничка партія розглядає себе, оскільки це дозволяють закони про союзи, як гілка Міжнародного товариства робітників, що розділяє його прагнення» [45, с. 62].

Необхідно зазначити, що дана програма ставила своєю головною задачею політичну демократизацію країни, підкреслюючи, що економічне визволення робітничого класу без цього не можливе [45, с. 62].

Крім цього, були сформульовані основні пункти, за реалізацію яких боритиметься партія: загальне таємне активне та пасивне виборче право для чоловіків із 20 років, право законодавчої ініціативи безпосередньо народом, відміна станів та інших привілеїв, заміна армії народним ополченням, відділення церкви від держави та школи, безоплатне навчання в державних навчальних закладах, незалежність суду та введення присяжних, відміна законів про друк, товариствах та союзах, обмеження дитячої та жіночої праці, відміна непрямих податків та введення прогресивного податку, державна допомога виробничим товариствам [45, с. 62].

Отже, програма містила здебільше пункти, реалізація яких повинна була демократизувати країну, питання традиційні для буржуазних програмних положень.

Ми повинні звернути увагу й на приватне життя Вільгельма Лібкнехта в цей бурхливий період боротьби із лассальянством та утворення перших соціал-демократичних організацій.

Перша жінка Вільгельма Лібкнехта Ернестіна 1867 року захворіла на туберкульоз та того ж року померла у віці 35 років. У цьому шлюбі народилися Аліса (1857-1933), Гертруда (1863-1936) та Ріхард (народився та помер 1857 року).

Через рік після смерті Ернестіни Вільгельм Лібкнехт одружується на своїй далекій родичці та другом сім'ї Наталії Ре (1835-1909) – донькою президента франкфуртських національних зборів 1848-1849 рр. Йогана Людвіга Теодора Ре (1801-1868). У цьому шлюбі народилися Теодор (1870-1948), Карл (1871-1919), Отто (1876-1846), Вільгельм Александер (1877-1972) та Адольф Курт Карл (1879-1966).

Другий син Карл Лібкнехт відомий світу як революціонер, один із засновників Комуністичної партії Німеччини та політик антимілітаристської спрямованості.

Початок сімдесятих років XIX століття у Європі пов'язаний із Франко-пруської війною, завершенням об'єднання Німеччини на чолі із Пруссією та революцією у Франції, яка у свідомості й пам'яті людей асоціюється із Паризькою комуною весною 1871 року.

Франко-пруська війна готувалася правлячими кругами обох країн на протязі кількох років. Бонапартиський режим Другої імперії намагався в результаті війни заводити об'єднання Німеччини, що було загрозою французьким інтересам у Європі, а також й завоювати лівий берег Рейну. Крім того, успішна війна могла б дозволити вийти з внутрішньополітичної кризи.

Пруські юнкерство та буржуазія були зацікавлені у захопленні багатих та важливих у стратегічно сенсі регіони Ельзас та Лотарингія, тим самим послабивши Францію. Крім того, пруські правлячі круги хотіли запустити національні об'єднавчі рухи в німецьких країнах, полегшавши процес створення Німецької імперії.

Для початку війни потрібен був лише привід, який був винайдений Отто фон Бісмарком під час іспанської династичної кризи. Іспанія запропонувала пруському принцу Леопольду Гогенцоллерну зайняти королівський престол, проти чого запротестувала Франція. Під її тиском батько принца відмовився від престолу, але французький уряд запросив підтвердження від пруського короля, як голови династії. Крім того, від нього вимагалось відмовитися взагалі від претензій на іспанський престол. Король в депеші з Емсу на це не погодився, а Отто фон Бісмарк до її офіційної публікації вніс до неї суттєві зміни, завдяки яким депеша виглядала безапеляційною та образливою для французької сторони.

19 липня 1870 року Наполеон III оголосив війну Пруссії. Тепер конфлікт виглядав як агресія Франції, а Пруссія – в обороні. Міжнародне товариство робітників – Перший Інтернаціонал в лиці своєї Генеральної ради опублікував першу відозву, у якій говорилося наступне: «З боку Німеччини війна ця є оборонною. Але хто поставив Німеччину перед необхідністю оборонятися? Хто дав можливість Луї Бонапартові вести війну проти Німеччини? Пруссія! Не хто інший, як Бісмарк, конспіруватися з цим самим Луї Бонапартом в надії придушити всередині Пруссії демократичну опозицію і закріпити Німеччину за династією Гогенцоллернів» [27, с. 447].

Це було часом важких випробувань як для Вільгельма Лібкнехта та Августа Бебеля, так й для німецької соціал-демократії в цілому.

Обидва політика утрималися від голосування за військові кредити уряду, у той самий час, коли інші партії в цілому підтримали незалежно від партійних кольорів Отто фон Бісмарка. «Як принципові противники будь-якої династичної війни, як ... члени Міжнародного Товариства Робітників, яке бореться проти всіх гнобителів інших національностей ... ми не можемо ні прямо, ні побічно підтримати справжню війну ... В той же час ми висловлюємо тверду надію, що народи Європи ... зроблять все, щоб ... знищити сучасне панування шаблі і класів ...» [цит. за 56, с. 18].

Таким чином, Вільгельм Лібкнехт та Август Бебель підтримали інтернаціоналістську політику Першого Інтернаціоналу.

На початку вересня 1870 р. після капітуляції Наполеона у Седана війна набула явно загарбницький характер, Август Бебель виступив в рейхстазі з рішучим протестом проти якого б то не було продовження війни, і перш за все проти вимоги анексії Ельзас-Лотарингії.

Анексія Ельзас-Лотарингії, вказував Бебель, ґрунтуючись на положеннях «Другої відозви Генерального Ради Міжнародного Товариства Робітників про франко-пруську війну», написаного Марксом, кине Францію в обійми російського царизму і поставить Німеччину перед необхідністю вести війну на два фронти [56, с. 19].

Через свою позицію стосовно Франко-пруської війни Август Бебель та Вільгельм Лібкнехт були притягнуті до кримінальної відповідальності на Лейпцизькому процесі. Вони були звинувачені у державній зраді та були відправлені відбувати покарання у Губертузбурзькій фортеці. Разом із ними був притягнутий до відповідальності їхній однопартієць та соредактор «Volksstaat» Адольф Гепнер.

У 1874 році Вільгельм Лібкнехт був обраний знову у Рейхстаг вже об'єднаної Німеччини.

Утворення Німецької імперії створило нові внутрішньополітичні умови. У країні продовжували існувати дві соціал-демократичні організації: Соціал-демократична Робітнича партія Німеччини («ейзенахці») та Загальний Німецький робітничий союз («лассальянці»), які по багатьом питанням почали мати спільні позиції, а саме стосовно критики політики Отто фон Бісмарка під час Франко-пруської війни. Крім того, був відправлений у відставку президент лассальянського союзу Йоган Швейцер, із яким йшла боротьба прихильників Першого Інтернаціоналу на протязі шістдесятих років. На зміну йому прийшов Вільгельм Газенклевер, який більш схилявся до компромісу.

10 жовтня 1874 року в редакцію газети «Volkstaat» прийшов представник лассальянського союзу Карл Тельке та запропонував Вільгельму

Лібкнехту від імені президента Вільгельма Газенклевера здійснити об'єднання двох соціал-демократичних організацій.

Невдовзі відбулися зустріч та переговори фракцій лассальянців та ейзенахців у Рейхстазі, на яких було прийнята домовленість про об'єднання. Вже в лютому 1875 року були створені комісії щодо розробки партійних програми та уставу.

Розроблені партійні документи містили у собі багато поступок лассальянцям з боку ейзенахців. До програми увійшли вимоги організації виробничих товариств із державною підтримкою, постулат «справедливого розподілу трудового доходу», був відсутній пункт про організацію професійних союзів [46, с. 65]. Партійні документи потрапили під критику Карла Маркса, Фрідріха Енгельса та Августа Бебеля.

Таким чином, на навесні 1875 року на основі компромісу відбулося об'єднання лассальянців та ейзенахців в єдину Соціалістичну робітничу партію Німеччини. Партійним органом друку стала газета «Vorwärts», яка редагувалася Вільгельмом Лібкнехтом та колишнім президентом Загального Німецького робітничого союзу Вільгельмом Газенклевером.

Об'єднання соціалістичних сил у Німеччині сприяло розвитку в країні робітничого руху, зростав вплив соціалістів, перш за все в промислових районах країни. Все більше виборців підтримувало соціал-демократів: 1877 року партія отримала 493 тис. голосів й провела до Рейхстагу 12 своїх представників та по кількості мандатів четвертою фракцією.

Уряд Отто фон Бісмарка вирішив нанести удар по Соціалістичній робітничій партії Німеччини. Якщо раніше канцлер займав відносно терплячу позицію до соціал-демократів, навіть намагався їх використовувати у своїх цілях в боротьбі з іншою опозицією, створюючи широку соціальну базу свого режиму, то з посиленням їхніх організацій його тактика змінилася.

Навесні 1878 року Отто фон Бісмарк здійснив першу спробу провести закон проти соціалістів, але Рейхстаг відхилив його.

У травні й червні цього ж року відбулося два замаху на імператора Вільгельма I, відповідальність за які канцлером Отто фон Бісмарком була покладена на соціал-демократів. 11 червня він оголосив розпуск рейхстагу та призначив нові вибори, на яких багато мандатів отримали консервативні сили.

Новим рейхстагом був прийнятий 19 жовтня 1878 року «Закон проти суспільно небезпечних зазіхань соціал-демократії». Закон діяв із 21 жовтня 1878 року по 30 вересня 1890 року. За цей час були заборонені 332 центральні та місцеві соціал-демократичні організації, переслідуванням підверглися близько 1500 чоловік.

Варто навести декілька положень цього репресивного закону. «Союзи, що переслідують соціал-демократичні, соціалістичні або комуністичні цілі, спрямовані на повалення існуючого державного або громадського порядку, забороняються ... Повинні розпускатися зборів, на яких висловлюються соціал-демократичні, соціалістичні або комуністичні ідеї, спрямовані на повалення існуючого державного або громадського ладу. Повинні також заборонятися зборів, якщо буде встановлено, що вони фактично сприяють пропаганді вищевказаних ідей» [2, с. 91].

Партія була вимушена перейти на нелегальне становище, за кордоном проводилися партійні з'їзди, друкувалися газети та журнали, які потім нелегально ввозилися до Німеччини.

Особливістю закону було те, що, незважаючи на заборону партійної діяльності, її депутати могли вільно брати участь у засіданнях рейхстагу та висловлювати там свою власну думку, що стало підґрунтям для появи реформізму.

Вільгельм Лібкнехт постраждав від переслідувань та обмеження прав на вільне пересування країною. 1878 року він був висланий з Берліну, 1880-1881 рр. існувала заборона на проживання в Лейпцизі, з 1884 року – у Франкфурті-на-Майні. За цих обставин він оселився 1881 року разом із Августом Бебелем в Борсдорфі, поблизу Лейпцигу, де проживав до 1890 року.

Незважаючи на закон проти соціалістів, популярність соціал-демократів продовжувала зростати. Наприклад, партія добилася успіху на виборах 1884 року, зібравши 550 тис. голосів.

Щоб завадити зростанню популярності соціал-демократії, Отто фон Бісмарк проводив політику «батогу та прянику», забороняючи страйки та, з іншого боку, вводивши соціальне законодавство.

В кінці восьмидесятих років XIX століття робітничі страйки охопили всю країну, а вплив забороненої соціал-демократії продовжував ширитися.

В січні 1890 року Отто фон Бісмарк спробував зробити закон проти соціалістів постійно діючим, але рейхстаг відмовився йти на цей крок.

Таким чином, антисоціалістичне законодавство припинило свою дію.

Після втрати сили виключного закону поставало питання відновлення легальної роботи Соціалістичної робітничої партії Німеччини. В жовтні 1890 року Вільгельм Лібкнехт запропонував прийняти нову програму, так як після 1875 року пройшло вже 15 років, більша частина положень програми втратили свою актуальність – компромісні з лассальянцями пункти вже були не потрібні, тому що німецька соціал-демократія на той момент вже переросла розбіжності шістдесятих-сімдесятих років.

У розробці нової програми взяли участь Вільгельм Лібкнехт, Август Бебель, Едуард Бернштейн та Карл Каутський. Вона була прийнята на Ерфуртському партійному з'їзді 14-21 жовтня 1891 року та зводилася до наступних положень [44, с. 96-97]:

1. Загальне активне та пасивне виборче право із 20 років;
2. Право народної законодавчої ініціативи;
3. Заміна професійної армії народним ополченням;
4. Відміна цензури та обмежень прав на народні зібрання;
5. Зрівняння жінок в правах із чоловіками;
6. Відділення церкви від держави;
7. Секуляризація освіти та її безкоштовність;
8. Виборність суддів;

9. Безкоштовна медична допомога;

10. Прогресивний прибутковий податок та відміна непрямих.

Пояснення приділенню такої уваги загальній демократизації країни відображено у преамбулі документу: «Боротьба робітничого класу проти капіталістичної експлуатації необхідно є політичною боротьбою. Без політичних прав робітничий клас не може вести своєї економічної боротьби і розвивати свою економічну організацію. Він не може здійснити перехід засобів виробництва в суспільне володіння, не досягнувши володіння політичною владою» [44, с. 95-96].

Відтоді організація отримала нову назву – Соціал-демократична партія Німеччини, яку носить й сьогодні.

В останнє десятиліття свого життя Вільгельм Лібкнехт продовжив парламентську діяльність та роботу редактора партійної газети «Vorwärts».

У дев'яності роки XIX століття в міжнародному соціал-демократичному русі розпочали набирати обертів соціал-реформістські тенденції. Це було пов'язано із теоретичною діяльністю ревізіоніста марксизму Едуарда Бернштейна, котрий наголошував на тому, що робітничий клас повинен зосередитися на економічній боротьбі, відмовившись від завоювання політичної влади. Його праці здійснили великий вплив на соціал-демократичні організації багатьох країн. У Російській імперії це було так звані «економісти».

Вільгельм Лібкнехт не підтримав ці тенденції, залишаючись марксистом-ортодоксом.

7 серпня 1900 року Вільгельм Лібкнехт помер від інсульту в Шарлоттенбурзі. Траурні збори у Берліні очолювалися діячами Соціал-демократичної партії та зібрали декілька десятків тисяч чоловік, це були в основному робітники з різних країн Європи.

Таким чином, Вільгельм Лібкнехт у ході свого життя пройшов шлях видатного політичного діяча.

Вже у студентські роки він узяв активну участь у житті політично активного німецького студентства, маючи спочатку ліберально-

демократичний світогляд, що було досить характерним для покоління перед революцією 1848-1849 рр., коли у німецьких країнах ще не були переможені пережитки феодального суспільного ладу, існувала політична роздробленість та не було ще перемоги буржуазії.

У 21 рік юний Вільгельм Лібкнехт був вимушений через свої політичні переконання та активну позицію емігрувати із тогочасної роздрібненої Німеччини до Швейцарії, у якій відбувалася боротьба Конфедерації та Зондербунду. Майбутній соціал-демократ намагався узяти участь у збройній боротьбі проти останнього, але він, як іноземець, не мав на це права. У Швейцарії молодий Вільгельм Лібкнехт працював у робітничих організаціях, випробував себе як учитель та публіцист.

Буржуазна революція 1848-1849 рр. сколихнула більшість країн Європи. Вільгельм Лібкнехт, що логічно пояснюється його бурхливим студентським життям, не міг не долучитися до загальноєвропейського революційного руху.

Революція 1848-1849 рр. у Бадені була подавлена Пруссією, а Вільгельмові Лібкнехту та іншим німецьким революціонерам довелося емігрувати спочатку до Швейцарії, а потім (через міжнародну ситуацію у постреволуційній Європі) до Великої Британії – притулку багатьох політичних біженців з континенту.

Велика Британія принесла Вільгельмові Лібкнехту знайомство із родиною Марксів, що визначило його долю та суспільно-політичні погляди на наступні десятиліття. Карл Маркс буквально виховав у Вільгельмі Лібкнехті соціалістичні погляди, долучив до діяльності Союзу комуністів та інших робітничих організацій. Крім того, він став для Карла Маркса членом його родини.

Загальна амністія, яка була пов'язана із коронацією Вільгельма I, дала змогу повернутися до Пруссії учасникам революції 1848-1849 рр., серед яких був й Вільгельм Лібкнехт.

Він приїхав до країни вже сформованим соціалістом, котрим став через знайомство та дружбу з Карлом Марксом та роботу у робітничих організаціях

Англії. В Пруссії же він став проводити марксистську політичну лінію, долучившись до лассальянського Загального Німецького Робітничого союзу.

Вільгельм Лібкнехт був представником опозиції до Фердинанда Лассаля та намагався шляхом внутрішньої організаційної боротьби реформувати союз, верхівка якого часто проводила проурядову політику.

Чергове вигнання із Пруського королівства та поселення Вільгельма Лібкнехта в Саксонії співпали із розвитком робітничого руху в цьому регіоні. Саме тут він долучився до роботи робітничих просвітницьких товариств та познайомився із їхнім представником Августом Бебелем – професійним робітником. Вплив Вільгельма Лібкнехта викував у ньому соціалістичні погляди подібно до впливу Карла Маркса на першого. Це знайомство в результаті переросло у дружбу на все життя.

В Саксонії Вільгельм Лібкнехт та Август Бебель зробили великий внесок у заснуванні Саксонської народної партії, завдяки якій вони були обрані до Північнонімецького рейхстагу, що започаткувало їхню парламентську діяльність на багато років.

Вільгельм Лібкнехт зробив великий внесок в утворення соціал-демократичних партій Німеччини. Він разом із Августом Бебелем об'єднався із опозицією до керівництва Загального Німецького робітничого союзу, внаслідок чого була утворена у 1869 р. на з'їзді в Ейзенасі Соціал-демократична робітничая партія, що відстоювала платформу Першого Інтернаціоналу. Нові суспільно-політичні та міжнародні умови початку 70-х років дали змогу об'єднатися шляхом компромісу фракціям ейзенахців та лассальянців на з'їзді в Готі 1875 року та створити Соціалістичну робітничу партію. Умови готської програми знаходилися під критикою Карла Маркса й Фрідріха Енгельса, але Вільгельм Лібкнехт все одно проводив лінію компромісного варіанту. У цьому вигляді партія пережила антисоціалістичне законодавство Отто фон Бісмарка, завоювавши ще більшу підтримку у робітничому середовищі. Й нарешті 1891 року партія була реорганізована на з'їзді в Ерфурті та перейменована на Соціал-демократичну, з програми були

видалені лассальянські положення та був закладений виключно марксистський курс.

Наприкінці свого життя Вільгельм Лібкнехт залишався прибічником ортодоксального марксизму, піддавши критиці нові соціал-реформістські концепції у середовищі німецької соціал-демократії. Незважаючи на це, абсолютна більшість членів партії оцінювали його як видатного соціаліста та політика.

Розділ 3

ХАРАКТЕРИСТИКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ВІЛЬГЕЛЬМА ЛІБКНЕХТА ЗА МЕТЕРІАЛАМИ ПУБЛІЦИСТИКИ

Публіцистичні праці та брошури Вільгельма Лібкнехта є найважливішими джерелами для вивчення закономірностей розвитку його поглядів.

Наш аналіз варто розпочати із брошури «Про політичну позицію соціал-демократії, зокрема щодо відношення до райхстагу». Вона являє собою промову, що була сказана Вільгельмом Лібкнехтом 31 травня 1869 року на зборах Берлінського робітничого союзу.

У період, що розглядається, Німеччина була напередодні свого національного об'єднання під гегемонією Пруссії, тобто через так званий «малонімецький шлях». Після перемоги Пруссії у війні 1867 року, був створений Північнонімецький союз під її фактичним керівництвом.

Вільгельм Лібкнехт та Август Бебель, які належали до політичних сил соціал-демократичного спрямування, у 1867 році були обрані до райхстагу Північнонімецького союзу від Саксонії.

В даних умовах Вільгельм Лібкнехт вважав за необхідне сформулювати власну позицію щодо тактики соціал-демократів відносно участі парламентській роботі. Про це йшлося у даній промові. Вільгельм Лібкнехт зачепив цілу низку програмних та принципових питань, тому це є дуже значним джерелом, що дозволяє зрозуміти його погляди та порівняти їх із поглядами інших представників соціалістичної думки того часу.

Промова розпочинається із роз'яснення необхідності соціал-демократів брати участь у політичній боротьбі у державі. Це робиться завдяки наведенню наступного прикладу. Соціалізм протиставляється діяльності Германа Вагенеру, німецького політичного діяча та публіциста, прибічника Отто фон Бісмарка та ідей «державного соціалізму». Крім цього, автор звертається ще до діяльності барона Вільгельма-Еммануеля Кеттелера, ідеолога

«християнського соціалізму», автора книги «Робітниче питання та християнство».

За Вільгельмом Лібкнехтом, ці діячі критикують клас буржуазії із позицій реакції [8, с. 21]. На його думку, соціал-демократи відрізняються від них тим, що поєднують соціальну боротьбу із політичною: «І перш за все ми говоримо: крім соціальної боротьби ми проводимо також й політичну боротьбу та при цьому повинні проводити її у перших рядах» [8, с. 21].

У цьому ж контексті пояснюється значення терміну «соціал-демократія». «На питання про те, яку позицію повинна зайняти соціал-демократія у політичній боротьбі, можна легко й впевнено відповісти, якщо ми зрозуміємо нерозривний зв'язок між соціалізмом та демократією... Соціалізм без демократії є уявний соціалізм, як демократія без соціалізму є псевдодемократія» [8, с. 21]. За автором, звідси випливає, що саме тому, що соціалісти цей взаємозв'язок розуміють, тому вони зветься соціал-демократами. Й цей термін відображає у собі їхню програму [8, с. 21-22].

Далі автор розвиває із позицій марксизму своє уявлення про революції. За ним, вони мають подвійну сутність: по-перше, це може бути поваленням влади якого-небудь уряду, по-друге, у більш широкому сенсі, «...процес розвитку нового суспільного організму, який повинен створити собі відповідну державну форму» [8, с. 22-23].

Вільгельм Лібкнехт вважає, що пролетарська революція, у порівнянні із буржуазними, може бути не такою довгою, так як у XIX столітті відбувається стрімкий науково-технічний розвиток, й, виходячи з цього, прискорюється суспільний прогрес [8, с. 23].

Проводячи аналіз міжнародних й внутрішньонімецьких політичних обставин, що мали місце у період, що розглядається, автор промови плавно переходить до питання про участь соціал-демократів у роботі північнонімецького райхстагу.

У Пруссії із 1849 року діяла трьохкласова виборча система до ландтагу. Згідно із нею усі виборці розділялися на три класи, у залежності від сплати

податків. Ці групи виборців мали рівні голоси, але відрізнялися своєю чисельністю, тому звідси випливало, що доля виборів вирішувалася голосами виключно заможної частини населення.

Після заснування Північнонімецького союзу був створений і загальносоюзний райхстаг, вибори до якого проводилися на основі загального виборчого права, що дало змогу Вільгельму Лібкнехту обратися до нього у 1867 році.

Автор розцінює участь соціал-демократів такою, що не має великого сенсу. За ним, «...райхстаг, незважаючи на загальне виборче право, не має абсолютно ніякої влади; він має не вирішальний, а лише дорадчий голос і через своє безсилля не може бути використаним демократією як арена боротьби за владу» [8, с. 24].

Вільгельм Лібкнехт вважав, що соціал-демократи повинні були обратися до райхстагу та із протестом його покинути, не відмовляючись від мандатів. Пояснюється це тим, що «... боротьба у «райхстазі» є лише уявна боротьба, лише комедія» [8, с. 25]. Варто також зазначити, що він завжди слово «райхстаг» брав у лапки. На нашу думку, це пов'язано із думкою автора про фіктивність цієї інституції. Для соціал-демократії, за Вільгельмом Лібкнехтом, немає ніякої практичної користі брати участь у парламентських дебатах [8, с. 26].

У передмові до видання цієї брошури 1889 року Вільгельм Лібкнехт змінив своє ставлення до участі соціал-демократів у виборах до райхстагу. Наведемо для цього прямі слова автора: «Однак при сучасних умовах парламентська діяльність приносить нашій партії такі значні переваги, що треба бути сліпим, щоб не помічати їх!» [8, с. 15].

Повернемося до видання 1869 року. Проводячи критику участі соціал-демократів у виборах, автор роз'яснює те, як він бачить дієву боротьбу за соціалістичні перетворення суспільства: не парламентським шляхом, коли система реформується зверху, а знизу, на вулиці, шляхом збройної боротьби [8, с. 27].

Свої роздуми про парламентську діяльність Вільгельм Лібкнехт завершує наступними висновками [8, с. 28]:

1. Опозиційні промови соціал-демократів у райхстазі на законодавство не вплинуть.
2. Депутатів від інших партій промови не переконують у правильності соціалістичних ідей.
3. Промови не вплинуть на настрої народних мас.

Не залишається без критики автора й загальне виборче право, що існувало в тогочасних німецьких умовах: «... в ізолюваному, відірваному від громадянської свободи вигляді, при відсутності свободи друку й свободи союзів, при пануванні воєнно-поліцейської та солдатської шаблі – одним словом, в абсолютистській державі загальне виборче право може бути лише іграшкою та засобом у руках абсолютизму [8, с. 30]». Загальне виборче право стане дійсним, на його думку, коли буде встановлений демократичний лад, а «військово-поліцейська» держава буде усунута [8, с. 33].

Вільгельм Лібкнехт проводить критику різноманітних напрямів суспільної думки тогочасної Німеччини, що були представлені у північнонімецькому райхстазі: «феодального», та «націонал-ліберального соціалізму» та протиставляє їх «демократичному соціалізму», що представлений соціал-демократами. Він дає наступну характеристику його сутності: «...демократичний соціалізм гордо відхиляє усілякий компроміс із існуючою державою і намагається завоювати для суспільства демократичну державу, для того щоб організувати суспільство на соціалістичних рейках» [8, с. 34].

Отже, ми можемо виділити низку основних положень, до яких звернувся у своїй брошурі Вільгельм Лібкнехт: політична боротьба робітничого класу та її форми, доцільність парламентської форми боротьби.

Тепер варто порівняти розібрані нами положення із думками інших видних представників німецького робітничого руху, що суттєво вплинули своєю діяльністю на його розвиток.

Між Фердинандом Лассалем та Вільгельмом Лібкнехтом існували розбіжності у розумінні ролі держави в майбутніх соціалістичних перетвореннях, ролі реформ та революцій. Перший відстоював малонімецький пропрусський шлях об'єднання Німеччини та вважав, можна йти до соціалізму, використовуючи вже існуючу соціальну структуру завдяки реформам. Тут нам варто звернутися до його «Гласної відповіді», котра була зачитана на Лейпцизькому з'їзді та стала програмним документом ЗНРС: «Робітничий стан має зорганізуватися в самостійну політичну партію і взяти гаслом цієї партії загальне рівне і пряме виборче право. Представництво робітничого стану в німецьких законодавчих зборах - ось одне, що може задовольнити його законні політичні інтереси. Згідно з цим, політичною програмою робочої партії повинна бути мирна і законна агітація в цих видах за допомогою всіх законних засобів» [3, с. 40].

Август Бебель у своїх спогадах характеризував наступним чином розглянуту нами промову свого товариша за партією, зокрема у зв'язку із ставленням останнього до парламентської форми боротьби: «Ця суто негативна позиція Лібкнехта ніколи не розділялася партією, хоч би як часто він виступав на її захист. Але коли в 80-х роках, під час дії закону проти соціалістів, у Німеччині подекуди почав пускати паростки анархізм, то анархісти, зрозуміло, використовували брошуру Лібкнехта, щоб виступити проти нас, як «парламентської партії». Миритися для того, щоб мова першого вождя партії постійно використовувалася проти партії, було неможливо. Я звернув його увагу на це на одному із засідань парламентської фракції у середині 80-х років. Лібкнехт визнав без подальших слів справедливність моїх зауважень, і тому було випущено нове видання згаданої брошури з передмовою, де він вказував, що думка, яку він захищав у цій брошурі, вірна була лише по відношенню до періоду до заснування імперії. Надалі на Санкт-Галленському з'їзді, у жовтні 1887 року, сам Лібкнехт відкрито і беззастережно заявив, що прийшов тепер до переконання про необхідність та надзвичайну

важливість для партії практичної парламентської діяльності. Тим самим було усунуто розбіжності між нами щодо парламентської тактики» [1, с. 267].

Отже, викладена точка зору стосовно участі у виборах до райхстагу із часом трансформувалася, й, як результат, автор прийшов до часткового переосмислення своїх уявлень, але абсолютизації парламентської форми боротьби, як ми бачимо у Фердінанда Лассаля, не відбулося. Цитата із спогадів Августа Бебеля свідчить про те, що теза Вільгельма Лібкнехта в цілому партією не підтримувалася.

У своїх промовах Вільгельм Лібкнехт часто торкався питання мілітаризму як суспільного явища, розмірковував про місце його у капіталістичному світі та намагався дати відповідь про те, як повинні виглядати збройні сили при майбутніх, на його думку, соціалістичних перетвореннях. Тому мілітаризм в уявленні Вільгельма Лібкнехта ми повинні розглянути окремо.

Розпочнемо наш аналіз із промови Вільгельма Лібкнехта, присвячену військовому питанню. З 5 по 7 вересня 1868 року у Нюрнберзі відбувся V з'їзд Союзу німецьких робітничих товариств. Найголовнішим його рішенням було приєднання до програми Міжнародного Товариства Робітників [68, с. 53].

На з'їзді Вільгельм Лібкнехт виступив із доповіддю щодо військового питання. Автор протиставляє систему регулярних армій народному ополченню, як демократичному способу організації збройних сил, приводячи в якості прикладу Швейцарію [52]. Регулярна армія, за Вільгельмом Лібкнехтом, є «...абсолютистською, династичною», «...нездатне захистити вітчизну в час небезпеки, знаряддя гноблення, прихильник несправедливості, руйнування національного добробуту» [52].

Доповідач приходить до висновку, що дана військова система повинна бути зруйнована та замінена загальним озброєнням народних мас. Варто зазначити, що він знаходить утопічним те, що ці зміни можуть пройти мирним шляхом: «Але тому промови та резолюції не марні. Важливо просвітити маси на півночі та півдні, на сході та заході від цього колосального зла, щоб у

потрібний момент вони знали, де має бути завдано нищівного удару. Момент настане. Зло вбиває себе своєю величчю; народи повинні винищити його, якщо вони не хочуть стати його жертвами» [52].

Крім того, стверджується, що система регулярних армій – одна з головних причин соціальних жахів сучасного йому суспільства й разом з тим джерело військової загрози та засіб династичних війн у зовнішньому напрямі й боротьби із внутрішнім ворогом, а саме для придушення прав та свобод громадян [68, с. 54]. Резолюція щодо військового питання, яка була запропонована Вільгельмом Лібкнехтом, була прийнята з'їздом одностайно.

Антимілітаристична риторика Вільгельма Лібкнехта прослідковується в його відозві до населення з приводу виборів до райхстагу Німеччини від 27 лютого 1887 року. Співавтором маніфесту був Пауль Зінгер.

Причиною розпуску райхстагу 14 січня 1887 року став військовий законопроект, що був отриманий парламентом 25 листопада 1886 року. У ньому йшлося про збільшення чисельності збройних сил на 10% на 7 років, але ж у результаті до нього були внесені поправки, та було прийнято рішення про 3 роки замість 7. Підготовка до виборів проходила в умовах шовіністичної антифранцузької кампанії, тому маніфест мав антимілітаристичний відтінок [68, с. 149]. Головною тезою маніфесту було наступне: «Мілітаризм несумісний зі свободою та процвітанням народів і передає його до рук тих, хто при владі без згоди народних зборів, щоб вести спустошливі війни» [52].

Соціал-демократи вимагали загального озброєння населення та створення народної армії, яка б використовувалася лише для захисту країни, а не для ведення агресивних завоювницьких війн [52].

Є досить цікавою думка авторів маніфесту про те, що чим вище рівень цивілізованості країни, тим менше їй потрібна війна як така. Звідси випливає, що із ліквідацією мілітаризму в Європі, як самому прогресивному місці на планеті, завершуються війни, й несе загрозу лише «полуварварська», як зазначили автори, Росія [52].

Прикладом популяризаторських навичок Вільгельма Лібкнехта є брошура «Павуки та мухи», що була опублікована 1889 року, в якій класові протиріччя суспільства представлені антитезою павуків та мух. Перші – це клас буржуазії, поміщиків та духівництво, інші – це робітничий клас, селянство та обмануті віруючі люди. У вступі ретельно описується процес поїдання мух павуками, й через цю персоніфікацію зображена класова боротьба у суспільстві.

Можна привести декілька цитат із брошури: «Павуки – це пани, багатії, експлуататори, спекулянти, капіталісти, спокусники, вище духівництво, усілякого роду дармоїди, всі ті, кому вигідне свавілля, від якого ми стогнемо, заправили, що перебувають при владі, які приймають погані закони, що пригнічують нас, тирани, які перетворюють нас на рабів. Павуки - це всі ті, хто живе на наш, на народний рахунок, хто зневажає нас ногами, хто з презирством ставиться до наших страждань і знущається з наших марних зусиль, з нашої праці» [9, с. 107]. Таким чином був описаний панівний клас. Одна із ілюстрацій пригніченого класу: «Муха – це бідний робітник, вимушений підпорядковуватися всім драконівським приписам, які тільки спадуть на думку працедавцю, тому що нещасний не має засобів й повинен заробляти на життя для себе й для своїх близьких» [9, с. 107].

У кінці брошури Вільгельм Лібкнехт звертається до робітничого класу в особі мух: «...ви – життя, й вам належить весь світ, ви одним помахом крил розірвали би всі нитки, зруйнували би всі сітки, які вас обплутують, в яких ви б'єтесь й гинете від голоду. Нужда і рабство зникли б назавжди, якби тільки ви захотіли! Так навчіться ж хотіти!» [9, с. 109-110]. Алгоричний твір Вільгельма Лібкнехта однозначно вказує на його класові уподобання.

Далі ми розглянемо відносно велику за обсягом працю Вільгельма Лібкнехта, за якою прослідковується подальший розвиток його уявлень про стратегію і тактику соціал-демократії у внутрішній політиці Німеччини, а саме «Ніяких компромісів, ніяких виборчих угод!».

Ця праця була написана у 1899 р., невдовзі до смерті Вільгельма Лібкнехта. Політичні обставини у Німеччині в час, що нами розглядається, суттєво змінилися із 1869 року. Соціал-демократична партія стала сильною та впливовою організацією. 56 її представників мали мандати депутатів райхстагу.

Довгострокова парламентська діяльність викликала появу нових поглядів у соціал-демократичному русі, а саме з'явилися тенденції до знаходження компромісів із іншими партіями, які з точки зору соціалістів представляли інтереси буржуазії.

У цій атмосфері великого впливу набула теорія Едуарда Бернштейна – діяча соціал-демократичного руху та ідеологу ревізіонізму марксизму. У 1881-1890 рр. він був редактором органу друку СДПН «Соціал-демократ», після смерті Фрідріха Енгельса у 1895 році виступив за нове тлумачення теорії засновників наукового соціалізму, що знайшло відображення у низці статей та книзі «Передумови соціалізму та задачі соціал-демократії» (1899-1902).

Крім того, подібні тенденції відбувалися також в інших країнах. Наприклад, соціаліст та майбутній президент Франції Александр Мільєран 1899 року зайняв пост міністра торгівлі в уряді П'єра Вальдека-Руссо, що також викликало резонанс у міжнародному соціалістичному русі.

Безпосереднім приводом написання брошури Вільгельма Лібкнехта були дії соціал-демократичної організації Баварії, яка уклала угоду із місцевою партією Центру на виборах до ландтагу.

Автор розпочинає свою працю із обґрунтування її актуальності: згадуються статті Едуарда Бернштейна та події, пов'язані із участю соціал-демократів до виборів у баварський ландтаг у коаліції із партією Центру та вступом французького соціаліста Александра Мільєрана до уряду П'єра Вальдека-Руссо. Звідси виводиться для розгляду основний посил даної праці – питання компромісів із іншими політичними партіями Німеччини, чи можуть німецькі соціал-демократи, згідно із теорією наукового соціалізму йти на поступки, створювати коаліції, брати участь у формуванні урядів країн [7, с. 51-54].

Передмова завершується попереднім висновком стосовно тактики політичної боротьби СДПН, «...яка часто змінювала свої форми, але за своєю сутністю залишалась однаковою. Це наша власна пролетарська класова тактика, яка відокремлює нас від усіх інших партій, що стоять на ґрунті буржуазного суспільства, та відкидає нашу з ними спільність» [7, с. 54].

Далі в основній частині своєї брошури Вільгельм Лібкнехт розпочинає із огляду резолюцій Кельнського (1893), Гамбурзького (1897) та Штутгартського (1898) з'їздів СДПН, на яких у порядку денних було питання співпраці із іншими політичними об'єднаннями Німеччини в цілому та зокрема на виборах до місцевих ландтагів.

У резолюціях вищеназваних партійних з'їздів чітко прослідковувалась тенденція відмови від компромісів із іншими політичними силами: в рішенні Штутгартського з'їзду сказано: «...вступ до компромісів із ворожими партіями суперечить основним принципам, які дотримувалися до сих пір партією при виборах, так як неминуче призвело б до деморалізації, до розброду й розбіжностям у її власних рядах» [цит. за: 7, с. 54]; у висновках Гамбурзького з'їзду сказано наступне: «Компроміси та угоди із іншими партіями не можуть бути допустимими» [цит. 7, за: с. 55], але абсолютна заборона на участь у виборах до пруського ландтагу відміняється з обмеженнями: «Участь у виборах до пруського ландтагу рекомендується усюди, де обставини дозволяють партійним товаришам узяти в них участь» [цит. за: с. 55]; це підтверджується також Штутгартським з'їздом: «...партайтаг надає рішення питання про участь у виборах товаришам окремих виборчих округів. Якщо ...постане питання про підтримку кандидатів із буржуазної опозиції, то такі кандидати повинні бути пов'язані зобов'язаннями відстоювати у разі свого обрання в ландтаг введення загального, рівного, прямого й таємного виборчого права, яке існує при виборах до райхстагу...» [цит. за: 7, с. 56-57].

Вільгельм Лібкнехт аналізує ці постанови та критикує рішення Гамбурзького з'їзду про допущення можливості участі у виборах у межах Пруссії.

Як зазначалося вище, у Прусьському королівстві діяла трьохласова виборча система. Автор приводить два аргументи проти можливості відмови від бойкоту голосування до ландтагу [7, с. 58-59]:

1. Трьохласова система позбавляє широкі народні маси права голосу.
2. Звідси випливає, що соціал-демократична партія не може за цих умов виступати як самостійна політична сила, тобто повинна формувати коаліцію, йти на компроміси із буржуазними партіями.

Для Вільгельма Лібкнехта ці питання є принциповими. Він їх вважає серйозними теоретичними помилками, що можуть призвести до зміни сутності СДПН.

Програма Едуарда Бернштейна отримує наступне тлумачення, за автором брошури: «Бернштейн перший запропонував партії узяти участь у виборах до прусського ландтагу. Програмі Бернштейна, ціль якої – перетворити соціал-демократії у буржуазну партію, ця тактика цілком відповідає» [7, с. 60].

У наступній частині своєї брошури Вільгельм Лібкнехт вдається до історії становлення революційного руху Німеччини соціалістичної спрямованості, виділяючи спільне та відмінне із такими країнами, як Франція та Англія.

Головною відмінністю Німеччини від названих країн, за автором, є те, що клас буржуазії не досяг політичного домінування. Розвитку даного суспільного прошарку в історії завадили: втрата впливу у світовому ринку як наслідки відкриття Америки та занепад через це господарського життя, політична роздробленість, занепад національно духу та розвиток династичних інтересів, які суперечать народним [7, с. 64].

Провівши аналізі історичної канви Німеччини, автор надає характеристику політичного та морального стану буржуазії у період після революції 1848-1849 рр.: «Коли же в 1848 р. представилася запізнiла нагода провести буржуазну революцію, то навіть й тоді у німецької буржуазії не вистачило на це сил. Після короткого оп'яніння свободою вона знову одягла на себе старе ярмо. Через страх перед робітниками, у яких вона відчула нову небезпечну для себе силу, вона стала реакційною, ніколи не буди революційною, принесла покаєння в своїх ідеалах свободи, що здавалися їй «юнацькою дурістю», й кинулася в обійми політичної реакції, сповнена одним-єдиним своїм ідеалом: збагачуватися» [7, с. 64].

Згідно із марксистським розумінням історичного процесу, класову боротьбу проти феодалів очолює буржуазія, яка у результаті революції стає панівним класом та проводить суспільні перетворення у дусі, який ми бачили, наприклад, у Франції кінця XVIII століття. Але ж Вільгельм Лібкнехт, як висновок до огляду політичних обставин Німеччини у XIX столітті, стверджує, що задачі буржуазної революції в цих умовах перекладається на пролетаріат: «Це політичне безсилля німецької буржуазії у її минулому й сучасному, що відрізняє політичне життя Німеччини від інших культурних країн, покладає на німецький пролетаріат місію виконати разом із своїми власними задачами ще й ті задачі, які у свій час не були виконані нашою буржуазією» [7, с. 67].

Це є досить цікавим для нас положенням за тією причиною, що на цих позиціях стояло багато марксистів із країн, у яких буржуазні суспільні перетворення не досягли тих масштабів, що були у Франції чи Англії. Наприклад, керівник російських більшовиків В.І. Ленін у своїй праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичної революції» (1905) наступним чином характеризував роль пролетаріату у буржуазній революції: «...в певному розумінні буржуазна революція більш вигідна пролетаріату, ніж буржуазії. Саме у цьому сенсі безумовне це положення: буржуазії вигідно спиратися на деякі залишки старовини проти пролетаріату, наприклад, на

монархію, на постійну армію й т.д. Буржуазії вигідно, щоб буржуазна революція не знесла дуже рішуче всі залишки старовини, а залишила деякі з них, тобто щоб ця революція була не зовсім послідовною, не дійшла до кінця, не була рішучою та безпощадною» [4, с. 453].

В.І. Ленін навіть написав у 1906 році передмову до російського перекладу брошури Вільгельма Лібкнехта, що нами розглядається, та застосував його положення до тактики російських соціал-демократів відносно виборів до другої Державної думи Російської імперії. У своїй праці лідер більшовиків критикував Г. В. Плеханова та меншовиків за готовність йти на компроміси та угоди із ліберальними партіями [5, с. 214; 217]. Він завершає свою передмову наступним чином: «Товариші робітники, читайте уважніше брошуру Вільгельма Лібкнехта та суворіше перевіряйте тих, хто радить вам згубні для пролетаріату та для справи свободи угоди з кадетами!» [5, с. 220].

Таким чином, положення Вільгельма Лібкнехта вплинули на формування більшовицької тактики у політичній боротьбі на теренах Російської імперії.

Компроміси із іншими партіями, за Вільгельмом Лібкнехтом, можуть негативно вплинути на положення СДПН, бо йде мова не про формальні поступки чи нехтування партійними принципами, а у відмові від класової боротьби як такої [7, с. 77-78]. Вона «є початковим пунктом усього робітничого руху» [7, с.78]. Варто звернути увагу, що, з іншого боку, використання протиріч між буржуазними партіями, голосування за ти чи інші пропозиції та рішення разом із ними не відкидаються [7, с. 85]. Засуджується саме відмова від вищезгаданої класової боротьби та соціалізму як цілі соціал-демократичного руху.

Автор протиставляє теорії утопічного соціалізму науковому соціалізму, прибічником якого він був: «Сучасний соціалізм є дитиною капіталістичного суспільства та його класових протиріч. Без них не було б соціалізму» [7, с. 78]. Едуард Бернштейн відмовляється від класової боротьби, тому його теорія

розглядається як розрив із соціалізмом та перехід на буржуазну точку зору [7, с. 78].

Отже, аналіз брошури «Ніяких компромісів, ніяких виборчих угод!» дозволяє нам вивести основне її положення: відмова соціал-демократичної партії від тактики класової боротьби призводить до її переродження у партію, яка більше не є представницею інтересів робітничого класу, а ревізіонізм марксизму Едуарда Бернштейна, за Вільгельмом Лібкнехтом, - це своєрідна інструкція до дій у цьому напрямку.

Теорія ревізіонізму критикувалася багатьма діячами міжнародного соціалістичного руху, бо отримала досить сильне розповсюдження та ставила під сумнів позиції ортодоксального марксизму. В Російській імперії ці погляди знайшли своє відображення в теорії так званого «економізму», головним ідеологом якого була К. Д. Кускова.

У Німеччині активно критикувався ревізіонізм у цей період Розою Люксембург, діячкою соціал-демократичного руху. Цьому питанню вона присвятила свою книгу «Соціальна реформа або революція» (1899). Як ми бачимо, рік видання співпадає із роком публікації розглянутої нами брошури Вільгельма Лібкнехта. Якщо останній розглянув ревізіонізм із політичної точки зору, то Роза Люксембург провела повний політекономічний аналіз цієї теорії, зробивши за допомогою цього соціально-політичні висновки, до яких ми звернемося нижче.

Перш за все, Роза Люксембург прийшла до того, що ортодоксальна соціал-демократична тактика й те, що пропонує Едуард Бернштейн, за формою мало чим відрізняються: «З першого погляду і формально вона нічим не відрізняється від звичайної практики соціал-демократичної боротьби. Професійні спілки, боротьба за соціальну реформу та демократизацію політичних установ — адже все це зазвичай становить також формальний зміст партійної діяльності соціал-демократів. Отже, різниця не у змісті, а формі» [21, с. 42].

Теорія марксистів-ортодоксів та ревізіоністів, за авторкою, відрізняється тим, що ці групи по-іншому розуміють цілі боротьби робітничого класу. Якщо перші розглядають професійну, тобто економічну, й політичну класову боротьбу як процес приготування пролетаріату до соціалістичного перевороту, зруйнувавши таким чином капіталізм, другі використовують теорію класової боротьби задля обмеження капіталістичної експлуатації, поступово, еволюційним так би мовити шляхом, позбавивши капіталізм свого характеру та перетворивши його у соціалізм [21, с. 42-43].

Характеристика теорії Едуарда Бернштейна, за Розою Люксембург, зводиться до наступних двох положень:

1. Утопічний характер: «...цілком зрозуміло, що призупинений у своєму розвитку капіталізм не може вести до соціалістичного перевороту» [21, с. 47].
2. Реакційний характер «...у відношенні до швидкого розгортання насправді процесу капіталістичного розвитку» [21, с. 47]. «Одним словом, найбільш загальною передумовою теорії Бернштейна є зупинення капіталістичного розвитку» [21, с. 46].

Загальним політичним висновком Рози Люксембург до аналізу ревізіоністської теорії є те, що вона не ставить своєю задачею усунення капіталістичних суспільних протиріч, а лише притупити їх [21, с. 49-50].

Таким чином, антиревізіоністська лінія ортодоксального марксизму знайшла своє продовження та розвиток у поглядах не тільки «старої гвардії», до якої належав Вільгельм Лібкнехт, а й нового покоління соціал-демократичного руху Німеччини, зокрема у теоретичних пошуках Рози Люксембург.

Серед російських критиків ревізіонізму варто виділити Г. В. Плеханова та В. І. Леніна, які у той самий період вели полеміку із так званими «економістами» - російськими прихильниками ревізії марксизму.

Г.В. Плеханов присвятив цьому питанню низку статей та рефератів. В рамках даного дослідження можна розглянути його статтю «Естественные законы» буржуазии» та «Бернский реферат».

У першій статті мова йде про сутність боротьби робітників проти капіталістів. Розпочинається аналіз із пояснення загальнонаукових засад: коли людина оволодіває навичками наукового пізнання природи, то вона підпорядковує її своїй волі [42, с. 31].

Ця теза розповсюджується автором на розуміння функціонування відносин у капіталістичному суспільстві, а саме коли робітники розуміють природу їхньої експлуатації підприємцями, вони свою боротьбу направляють цілеспрямовано на перебудування суспільства на соціалістичних рейках [42, с. 32].

За Г. В. Плехановим, ця боротьба робітників розпочинається із економічних питань: «Робітники вимагають скорочення робочого дня до восьмої години. Вони вимагають цього дружно, голосно та наполегливо. На вимогу це експлуататори відповідають наклепом, лайкою і глузуваннями, позбавляють «бунтівників» хліба, піддають їх усякому роду поліцейському цькуванню, а іноді вдаються навіть до розстрілів» [42, с. 31].

За автором, економічна форма класової боротьби неминуче переростає у політичну. Повалення капіталістичного суспільного ладу досягається лише тоді, коли робітничий клас завоює політичну владу [42, с. 32]. Попередні державні форми при цьому несумісні із владою цього класу суспільства: «Влада революційного пролетаріату несумісна навіть з обмеженою, конституційною монархією, з якою до цього дня у добрій згоді живе ліберальна буржуазія у низці західноєвропейських держав» [42, с. 32-33].

У «Бернському рефераті» Г. В. Плеханов критикував статті із журналів ліберальної спрямованості: «Русское богатство», «Русская мысль» та «Вестник Европы». Автор виділив особливість ревізіонізму, схожу на ту, що виділяла Роза Люксембург, критикуючи Едуарда Бернштейна: «наш капіталізм знаходиться в зародковому стані і навіть ніколи не може досягти

широкого розвитку. Але навіть і в цьому зародковому стані він загрожує Росії економічним виснаженням, повною економічною смертю, і тому треба боротися з ним якнайенергійніше. Потрібно зупинити його розвиток. Розглянемо цю думку» [43, с. 37].

Як й у попередній статті, так й у цьому рефераті Г.В. Плеханов доходить висновку про недостатність економічної форми боротьби як такої, так як вона не змінить сам суспільний устрій [с. 39]. За автором, у сучасних йому умовах існує тільки дві тактики соціал-демократії: «випрошування подачок або розвиток їхньої», - (тобто робітників), - «самосвідомості та організація їх для того, щоб вести їх на штурм для завоювання найкращого майбутнього» [43, с. 39-40].

Таким чином, пласт публіцистичних джерел, що глибоко характеризує інтелектуальну спадщину Вільгельма Лібкнехта, дозволив разом з іншими групами джерел дослідити соціально-політичні погляди Вільгельма Лібкнехта в бутність його парламентської діяльності.

У ході розгляду джерел ми проаналізували наступні ключові питання, відносно яких теоретизував Вільгельм Лібкнехт: питання участі соціал-демократії у парламентській боротьбі, мілітаризм та відношення до ревізіонізму марксистської теорії в контексті соціалістичної думки кінця XIX – початку XX століття.

Парламентська форма боротьби Вільгельмом Лібкнехтом спочатку розглядалася як позбавлена сенсу, бо, на його думку, соціал-демократи таким чином радикальним образом у суспільстві нічого не змінять. Ця точка зору відхилялася багатьма представниками соціалістів, зокрема Августом Бебелем, Фердинандом Лассалем та його прибічниками. Згодом Вільгельм Лібкнехт змінив свої уявлення та зрозумів користь для партії в сенсі участі у виборах.

Вільгельм Лібкнехт був супротивником мілітаризму та завоювницьких війн, вважав, що регулярна армія повинна бути замінена загальним озброєнням народу, що є також невід'ємною частиною демократизації суспільства.

Аналіз брошури «Павуки та мухи» показав високу художню майстерність Вільгельма Лібкнехта та його навички із популяризації соціалізму.

Переосмислення марксистської теорії відбувався на рубежі XIX-XX століття всюди, де соціал-демократія посіла значне місце у суспільній думці. Прикладом цих процесів був стан соціалістичного руху в Німеччині, Росії та Франції, що було розглянуто у даному підрозділі.

У цих країнах розповсюджувалися ідеї, згідно із якими економічна боротьба робітників виносилася на передній план, з'являлися прецеденти того, що політики соціалістичної спрямованості у країнах, де їхня діяльність була не під забороною, вступали у виборчі угоди із іншими партіями та займали державні пости, як це було у Франції.

Реакцією на ці процеси стала теоретична боротьба ортодоксальної соціал-демократії із цим.

Брошура Вільгельма Лібкнехта «Ніяких компромісів, ніяких виборчих угод!» є одним із прикладів теоретичної боротьби із новими віхами суспільної думки, й це особливо цікаво для нас тим, що вона проводилася представником «старої гвардії», що стояв у витоків соціал-демократичного руху.

Висновки, до яких дійшов автор даної брошури, в цілому співпадали із висновками та поглядами нового покоління соціалістів, а саме Рози Люксембург, Г.В. Плеханова та В.І. Леніна, згідно із працями, до яких ми звернулися.

Розділ 4

EGO-МАТЕРІАЛИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОЗИЦІЙ ТА ЗВ'ЯЗКІВ ВІЛЬГЕЛЬМА ЛІБКНЕХТА

Аналіз ego-матеріалів допомагає дослідити неформальну сторону діяльності Вільгельма Лібкнехта. До цієї групи джерел у даному дослідженні відносяться мемуари та листування.

Вільгельм Лібкнехт залишив значний пласт робіт мемуарного характеру, який є важливим джерелом для вивчення його особистості у контексті з взаємовідносинами з іншими представниками міжнародного соціалістичного руху, перш за все з родиною Марксів та Фрідріха Енгельса.

Крім того, мемуарна література дозволяє дослідити життя Вільгельма Лібкнехта та його близьких товаришів не як політиків та вчених, а як простих людей, які крім діяльності, згідно з якою вони увійшли до історії, мали дозвілля, сім'ї, шкідливі звички тощо.

Варто розпочати аналіз із образу Карла Маркса, який чітко вирисовується у пласті даної категорії творів Вільгельма Лібкнехта.

Найбільшими мемуарами, що залишив після себе Вільгельм Лібкнехт були «Спогади про Маркса», що перевидавалася на багатьох мовах.

Уперше ці спогади були опубліковані 1896 року в Нюрнберзі під назвою «Пам'яті Карла Маркса. Нарис життя та спогадів». Карл Маркс як вчений та редактор газети «Rheinische Zeitung», автор багатьох досліджень, найвідомішою з яких є «Капітал», співавтор «Маніфесту комуністичної партії» та діяч Міжнародного Товариства Робітників, був знайомим тогочасній громадськості. Тому головною метою, з якою Вільгельм Лібкнехт пише дані спогади, є «зобразити Маркса-людину таким, яким я [тобто автор] знав» [6, с. 197].

Автором лається загальна характеристика особистості Карла Маркса як видатного представника науки, із яким можна лише порівнювати Чарльза Дарвіна. Через достатній рівень складності робіт Карла Маркса людині без

початкової теоретичної підготовки освоїти не є можливим. Тому автор дає йому оцінку особистості, яка віддалена від народних мас [6, с. 197].

Але на противагу різноманітним уявленням про Карла Маркса, які його зображували як зарозумілу та безсердечну людину, автор намагається показати його «...людиною, серед друзів, в сімейному колі з жінкою та дітьми, показати, поряд з великим розумом, це велике серце, яке так палко билося заради всього людського, заради всього, що носить людську подобу...» [6, с. 198].

Вільгельм Лібкнехт розпочинає свої спогади із знайомства з родиною Марксів, що відбулося влітку 1850 року, коли розпочався емігрантський період його життя в Англії. Після прибуття на у країну Вільгельм Лібкнехт приєднався до роботи Лондонського Комуністичного просвітницького товариства німецьких робітників, що було засновано 1840 році діячами Союзу справедливих із ціллю сприяння політичній просвіті німецьких робітників-емігрантів та пропагування серед них соціалістичних ідей. Карл Маркс та Фрідріх Енгельс брали участь у заходах товариства у 1847 та 1849-1850 рр.

Наступного дня після знайомства на заході товариства, за словами автора, відбулася друга їхня зустріч, на якій уже був присутній Фрідріх Енгельс. Розмова з ними справила на Вільгельма Лібкнехта велике враження, що визначило подальше формування його як прихильника теорії наукового соціалізму: «У тому, як Маркс говорив про це досягнення науки і механіки, виступило з такою ясністю всі його світогляди, особливо те, що згодом отримало назву матеріалістичного розуміння історії, що небагато сумнівів, що ще залишилися в мене, зникли, як сніг під променями весняного сонця» [6, с. 202].

Автор описує цю подію як своєрідне випробування: його питали про участь у революції 1848-1849 рр. та відношення до уряду Баденської республіки, діяльність якої критикувалася Карлом Марксом та Фрідріхом Енгельсом [6, с. 201-202]. Після цієї події Вільгельм Лібкнехт був прийнятий до їхнього близького оточення.

Розділ книги «Виховання» був присвячений тому, якими методами Карл Маркс спонукав навчатися своїх товаришів та друзів. Автор згадує те, як він часто перевіряв знання інших, ставлячи запитання з різних галузей знання. Коло знайомих Карла Маркса було досить освіченим, але ніхто не міг відповісти, що давало йому можливість розкритикувати європейські, зокрема німецькі, університети [6, с. 207].

Вільгельм Лібкнехт, попри всі перевірки його знань Карлом Марксом, розцінював його методи наступним чином: «Але він виховував, виховував плановірно. Про нього я можу сказати у двоякому значенні — і у вузькому, і в ширшому: він був моїм учителем. І це стосувалося до всіх областей» [6, с. 207]. Далі наводиться приклади того, як Карл Маркс давав автору різноманітні завдання із сфери перекладацької діяльності, наприклад, з давньогрецької мови. Вільгельм Лібкнехт був філологом за фахом, але й у нього часто були з цими завданнями складнощі.

Карл Маркс постає як поліглот, який вільно володів багатьма європейськими мовами: рідною німецькою, французькою, англійською, іспанською та вивчав російську. Зазначається, що з багатьох з них він досягав рівня носія [6, с. 208].

Даний розділ має цікавий опис педагогічної майстерності Карла Маркса. Він читав лекції по політичній економії у Лондонському просвітницькому товаристві, й Вільгельм Лібкнехт розповідає про їхні дидактичні особливості: «... він вимовляв фразу можливо коротше і потім пояснював її більше просторо, старанно уникаючи всіх незрозумілих робітникам. Потім він пропонував слухачам ставити йому запитання. Якщо питань не було, він починав екзаменувати та робив це з таким педагогічним мистецтвом, що від нього не вислизала жодна прогалина, жодне непорозуміння [6, с. 209-210]. Загальна характеристика педагогічної обдарованості Карла Маркса зводиться Вільгельмом Лібкнехтом до наступного: «Маркс як вчитель мав рідкісну якість: він умів бути суворим, не збентежуючи» [6, с. 220].

Стиль, який використовував Карл Маркс при написанні своїх робіт, є досить важким для розуміння теоретично непідготовлених читачів, на що зверталася увага й у роки життя їхнього автора. Тому Вільгельм Лібкнехт присвятив частину своєї праці характеристиці цієї невід'ємної частини його особистості, виділивши три різновиди стиля за трьома творами: «Капітал», «Пан Фогт» та «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта».

Стиль праці «Капітал» характеризується наступним чином: «Звісно, стиль «Капіталу» важкий для розуміння, але хіба легкий для розуміння предмет, що викладається? Стиль - не тільки людина, він і матеріал, він має пристосовуватися до предмета дослідження» [6, с. 213]. При цьому автором оцінюється неспроможність людей засвоїти цей матеріал як нездатність до мислення [6, с. 214].

Стиль праці «Пан Фогт»: «цей іскристий гумор, ця нагадує Шекспіра радість від того, що знайдено Фальстаф і його обличчя — невичерпний запас для цілого арсеналу глузувань!» [6, с. 214]. Даний твір Карла Маркса відноситься до його полемічних праць. У памфлеті автор відповідав у сатиричній формі на звинувачення Карла Фогта відносно нього та його оточення.

Стиль праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» Вільгельм Лібкнехт характеризує наступним чином: «Слова «Вісімнадцятого брюмера» — стріли та списи, його стиль таврує і вбиває. Якщо будь-коли ненависть, зневага, полум'яна любов до свободи знайшли своє вираження у пекучих, нищівних, піднесених словах, то саме в «Вісімнадцятому брюмера», в якому поєдналися обурена суворість Тацита, вбивчий жарт Ювеналу та священний гнів Данте» [6, с. 214]. Цей твір був присвячений історії революції 1848-1849 рр. В ньому через призму класового аналізу Карл Маркс виділив причини та рушійні сили державного перевороту 1851 року та встановлення бонапартистського режиму Другої імперії.

Отже, Вільгельм Лібкнехт наполягає на тому, що стиль Карла Маркса не можна розуміти однозначно, та показує, що він може талановито використовувати різноманітні засоби мови у своїй публіцистиці.

Карл Маркс прожив більшу частину свого життя в Англії – країні, яка випереджала інших за розвитком капіталістичних суспільних відносин. Це супроводжувалося різноманітними соціальними негараздами та відповідним мисленням людей. Вільгельм Лібкнехт протиставляє цій країні Німеччину – держава з залишками феодалізму в усіх сферах життя та слабкістю класу буржуазії. Звідси, за ним, випливає, що Карл Маркс не зміг би прийти до побудування своєї теорії, якщо б він залишився у Німеччині [6, с. 222].

Багато уваги Вільгельмом Лібкнехтом присвячувалося моральній стороні особистості Карла Маркса, а саме заперечувалося його марнославство: «Серед відомих мені людей – великих, маленьких і посередніх - Маркс був одним з небагатьох, позбавлених всякого марнославства. Він був для цього занадто великий і занадто сильний, та й, мабуть, занадто гордий. Він ніколи не ставав у позу і був завжди самим собою» [6, с. 223-224]. Крім того, Вільгельм Лібкнехт вважав його правдивою людиною, яка неспроможна брехати: «Не було правдивішої людини, ніж Маркс, він був втіленням правди. Варто глянути на нього, щоб відразу зрозуміти, з ким маєш справу. В нашому «цивілізованому» суспільстві з його перманентним станом війни не завжди, звичайно, можна говорити правду — це означало б віддатися до рук ворога чи приректи себе на вигнання із життя. Але якщо не часто можна говорити правду, то звідси ще не слід, що треба брехати» [6, с. 224].

Цілий розділ спогадів був присвячений темі відношення Карла Маркса до дітей, що мало наступну характеристику: «Як усі сильні та здорові натури, Маркс дуже любив дітей. Він був не тільки найніжнішим батьком, який міг годинами грати зі своїми дітьми, як дитина, — його притягували до себе, як магніт, і чужі діти, що зустрічалися на його шляху, особливо безпорадні і страждаючі від злиднів» [6, с. 230].

У главі «Геній – це ретельність» образ Карла Маркса доповнюється описом його розумової праці. Численні наукові роботи та публіцистичні статті потребували для свого створення багато часу, який засновник теорії надлишкової вартості знаходив поряд із своєю суспільно-політичною діяльністю. Вільгельм Лібкнехт надає інформацію про ці аспекти життя Карла Маркса. Він згадує про його нічну працю, яка могла відбуватися після пізнього повернення додому після якого-небудь заходу чи зборів [6, с. 227]. Інтенсивність занять Карла Маркса описана наступним чином: «Маркс працював з витримкою, що часто наводила мене на подив. Він не знав втоми. І навіть тоді, коли його організм мав би надломитися, він не виявляв ознак слабкості» [6, с. 228].

Ще одним компонентом образу Карла Маркса в інтерпретації Вільгельма Лібкнехта стають погані звички першого: він описується, як затятий курець. Крім того, він курих, за його словами, сигари найдешевших сортів [6, с. 256].

Отже, Карл Маркс в інтерпретації Вільгельма Лібкнехта постає як людина, із дуже високою працездатністю, найвищим рівнем освіченості та ерудиції, унікальною педагогічною майстерністю, але разом із тим автор спогадів не замовчує його погані звички. Крім того, Вільгельм Лібкнехт намагався зобразити його як живу людину на протигагу образу Карла Маркса – автора «Маніфесту Комуністичної партії» та політекономічної праці «Капітал».

Певну увагу приділив Вільгельм Лібкнехт постаті Фрідріха Енгельса. Розглянемо праці Вільгельма Лібкнехта «Фрідріх Енгельс» (1895), «Фрідріх Енгельс (28 листопада 1820 – 5 серпня 1895)» (1897) та «Похорон Фрідріха Енгельса» (1895), через призму яких дослідимо образ Фрідріха Енгельса в інтерпретації автора.

Стаття «Фрідріх Енгельс» була опублікована у 1895 р. у газеті «Süd-Deutscher Postillon» у зв'язку зі смертю Фрідріха Енгельса, тобто вона стала некрологом другу і соратнику.

Автор уперше зустрівся із Фрідріхом Енгельсом у Швейцарії в 1849 році. Вільгельм Лібкнехт знаходився у цій країні в якості політичного емігранта після участі у революційних подіях на півдні Німеччини.

Згадується саме ця перша зустріч двох представників німецького революційного руху та на ній будується образ молодого Фрідріха Енгельса, який зберігся у пам'яті Вільгельма Лібкнехта: «На ньому була синя блуза, яка робила його таким, що тримався прямо як свічка, з чисто прусською виправкою, ще вище. Сяючі веселі очі, дзвінкий, веселий голос, іронічна жартівлива мова - уособлення повної життєвих сил молодості. Таким був Енгельс. Але за цим гладким хлопчачим чолом і цими сяючими веселими очима таївся інтелект, який створив «Положення робітника класу» [12, с. 296].

Для Вільгельма Лібкнехта Фрідріх Енгельс був другим «Я» Карла Маркса та їхні особистості розглядалися єдиним цілим [12, с. 296].

Питання співвідношення двох теоретиків наукового соціалізму підіймалося й далі. Вільгельм Лібкнехт розмірковував над значенням Фрідріха Енгельса для міжнародного соціалістичного руху та його ролі в розробці марксизму як направлення суспільної думки. Автор розцінює пожертвування ним своєї особистості та знаходження в тіні Карла Маркса як характеристику постаті Фрідріха Енгельса, що, за словами автора, ніяк не впливає на рівень його інтелектуального розвитку та загального внеску в теорію [12, с. 300].

Відношення Вільгельма Лібкнехта до Карла Маркса та Фрідріха Енгельса як творців марксистської теорії зводиться до наступного: «...вони становили могутню двоєдину особистість, подібної до якої історія не знає» [12, с. 300].

Безпосереднім представником жанру мемуарів є праця Вільгельма Лібкнехта «Фрідріх Енгельс (28 листопада 1820 – 5 серпня 1895)», що була опублікована 1897 року в журналі «*Illustrierter Neue Welt-Kalender für das Jahr 1897*». У цих спогадах більш ширше розкривається образ Фрідріха Енгельса, ніж у некролозі, що був розглянутий вище.

Вільгельм Лібкнехт описав Фрідріха Енгельса як видатного теоретика військової справи: «З розмов з ним я дізнався, що статті в «*Neue Rheinische Zeitung*» про революційні війни в Угорщині, які всіма приписувалися кому- або з вищого командування угорської армії, оскільки оцінки, що містилися в них, завжди підтверджувалися, були насправді написані Енгельсом» [11, с. 303].

Мова йдеться про статті Фрідріха Енгельса «Боротьба в Угорщині», «*Kölnische Zeitung*» про боротьбу мадяр», «Війна в Італії та Угорщині» та інші, у яких він систематично аналізував боротьбу угорців проти австрійської монархії у згаданий Вільгельмом Лібкнехтом газеті.

Автор спогадів охарактеризував дані праці Фрідріха Енгельса наступним чином: «Користуючись гарною картою театру військових дій, він умів з математичною точністю укласти з дат та назв місцевостей, що переможні австрійці все далі просуваються назад, а переможені угорці відступають уперед; і розрахунок був настільки вірним, що наступного дня після того, як австрійська армія на папері у рішучій битві перемогла і розгромила угорців, вона була вигнана з Угорщини у стані повного розкладання» [11, с. 304].

У роботі високо оцінювалися наукові навички Фрідріха Енгельса, який після смерті Карла Маркса поклав на себе задачу дописати «Капітал» - фундаментальну працю останнього, а також продовжував діяльність у міжнародному соціалістичному русі [11, с. 315].

Стаття «Похорон Фрідріха Енгельса» була опублікована 1895 року в газеті «*Sozial-Demokrat*» без зазначення авторства. Упорядники радянського збірника спогадів про Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, у якому дана стаття вперше була опублікована російською мовою, вважають доцільним визнати авторство за Вільгельмом Лібкнехтом, так як вона містить пряму мову присутніх на похороні, включно останнього, але передається не докладно на відміну від інших [10, с. 301]. Для порівняння можна привести фрагменти тексту: «Поль Лафарг говорив коротко, не в змозі подолати душевний біль, він розридався: «Прощай, любий друже! Такого люблячого, доброго та

поблажливого друга у мене більше ніколи не буде. Разом із Марксом ти дав нам Комуністичний Маніфест, ти дав французькому пролетаріату програму, яка пробудила нашу класову свідомість та вказує шлях у щоденних боях за завоювання політичної влади. Прощай, Фрідріх Енгельс! Робітники Франції ніколи не забудуть твій заповіт, який ти дав нам у 1847: «Пролетарі всіх країн, з'єднуйтеся!» Ти вказав нам. поле бою, ти дав нам зброю та гасла, ми боротимемося і переможемо».» [10, с. 319].

«Потім слово взяв Вільгельм Лібкнехт. Він говорив про покійного як про людину, вірну обов'язку, як про героя, пером і мечем, що бився, як про соратника Маркса та одного із засновників сучасного соціалізму» [10, с. 319].

Отже, питання авторства залишається відкритим.

Таким чином, Фрідріх Енгельс був зображений Вільгельмом Лібкнехтом, з одного боку, як особистість, яка доповнювала Карла Маркса, з іншого боку, як самостійний видатний теоретик, про якого несправедливо забувають, розглядаючи діяльність автора «Капіталу».

Вільгельмом Лібкнехтом був написаний некролог на смерть доньки Карла Маркса Елеонори Маркс-Евелінг, що опублікований 1899 року у книзі «Illustrierter Neue Welt-Kalender für das Jahr 1899».

Елеонора Марк-Евелінг була діячкою міжнародного робітничого руху. С 1884 року активний член Соціал-демократичної федерації, Соціалістичної ліги й Незалежної робітничої партії. Їй належить роль у створенні союзів англійських некваліфікованих робітників у кінці 80-х рр. XIX століття та брала участь у численних демонстраціях та страйках. Крім суспільно-політичної діяльності вона редагувала та готувала до друку праці свого батька [13, с. 111].

За словами Вільгельма Лібкнехта, Елеонора була саме тією дитиною Марксів, до якої він мав найбільші уподобання [13, с. 287].

В некролозі, що розглядається, автор дає портрет Елеонори Маркс у дитинстві: «І дивись: диво з молоком вдалося, малюк розвивався: живий, з пухкими червоними щічками, він був радістю батьків, сестер і всіх нас; у десять місяців вона вже ходила. Так вона росла, здорова тілом та духом. Жива

і весела, як і молодша з двох її попередниць, Лаура, вилитий портрет матері, і разом з тим — задумлива, мрійлива, заглиблена в себе, як і старша дочка Женні, улюблениця батька, його втілення в жіночому образі. І до чого ж вона була допитлива, подібно до всіх живих, тьмущих дівчат, які мають тьмущих старших сестер, до чого цікава і розумна, часом навіть надто розумна для своїх років» [13, с. 287-288].

Описується атмосфера, що царювала в домі Карла Маркса та суттєво вплинуло на формування його доньок в революційному дусі. Мова йде про заснування в 1864 році Першого Інтернаціоналу, центральним обличчям якого став голова родини Марксів. Вільгельм Лібкнехт приводить словосполучення «ввібрали соціалізм із молоком матері» задля ілюстрації атмосфери формування особистостей дітей [13, с. 289].

Після революційних подій 1871 року у Парижі багато французький політичних емігрантів перебралися до Англії та стали співпрацювати із Карлом Марксом. Інші його доньки одружилися на колишніх комунарах та покинули родину, після чого на Елеонору перейшли обов'язки доглядати за хворими батьками, що вона, за словами Вільгельма Лібкнехта, вдало поєднувала із своєю політичною діяльністю [с. 293]. Він виділяв її у родині Марксів саме за цією особливістю: «І Туссі [дитяче прізвисько Елеонори Маркс-Евелінг] показала, що здатна справитися з найсерйознішими та найскладнішими речами та опанувати ними. З трьох сестер Туссі стала політичною діячкою par excellence, вона жила рухом, родилася з ним і стала кращою виконавицею ідей і волі свого батька, якого вона розуміла якнайкраще» [13, с. 292].

Отже, Вільгельм Лібкнехт зобразив Елеонору Маркс-Евелінг як політично найактивнішу доньку Карла Маркса, яка присвятила своє життя політичній боротьбі робітничого класу та продовжила діяльність свого батька.

Спогади Вільгельма Лібкнехта є також важливим додатковим джерелом для вивчення його власних поглядів, бо він описував життя та діяльність своїх близьких друзів через призму власного світосприйняття.

Цікавим є його визначення та характеристика поняття «патріотизм»: «це хвороба, якій розумна людина схильна тільки за кордоном, бо в своїй країні так багато убожества, що кожен, хто не страждає розрідженням мозку і викривленням хребта, стає несприйнятливим до бацил цієї політичної недуги, який також називається шовінізмом, джінгоїзмом і який особливо небезпечний, коли вражені ним побожно заковчують очі та закликають до свідків бога» [6, с. 252]. Але, знаходячись за кордоном, легко перейти рису...

Наприклад, Карл Маркс разом із своїми друзями, до кола яких належав Вільгельм Лібкнехт, відносилися до тих людей, які час від часу влаштовували зустрічі. Це твердження щодо патріотизму було приведені в якості фону для опису інциденту в одному лондонському пабі, що відбувся на зустрічі Карла Маркса, Вільгельма Лібкнехта та Едгара Бауера. В них була бесіда із іншими відвідувачами-англійцями, що переросла у націоналістичні суперечки: «Маркс ж вибухнув повною ентузіазму промовою, вихваляючи німецьку науку та музику. Жодна інша країна не змогла б дати таких композиторів, як Бетховен, Моцарт, Гендель і Гайдн, і англійці, які, мовляв, взагалі не мають музики, стоять незмірно нижче за німців. Жалюгідні політичні та економічні умови досі заважали німцям вести велику практичну діяльність, але вони ще випередять усі інші народи» [6, с. 253].

Автор в даному контексті привів також свої слова із цієї зустрічі: «У свою чергу і я почав говорити в різких висловлюваннях, що політичні умови в Англії нітрохи не кращі, ніж у Німеччині (при цьому мені дуже стали в нагоді уркартівські влучні слівця), з тим єдиною різницею, що ми, німці, усвідомлюємо жалюгідний стан свого державного устрою, а англійці не усвідомлюють цього про свою країну, з чого випливає, що ми перевершуємо англійців з погляду політичного розвитку» [6, с. 253-254].

Також він згадав схожий випадок із своєї молодості у часи еміграції в Швейцарії, що також відбувся у місцевому трактирі: «Замість того, щоб лаяти Німеччину, вам варто було б радіти її тяжкому становищу, бо єдина йому Швейцарія зобов'язана своїм існуванням. Як тільки в Німеччині, а також в

Італії та Франції буде наведено порядок, Швейцарія припинить своє існування: німецька Швейцарія сама собою відійде до Німеччини, французька — до Франції, а італійська — до Італії» [6, с. 253].

Отже, даний фрагмент спогадів Вільгельма Лібкнехта показує те, що за нормальних умов ані йому, ані Карлу Марксу націоналізм був не характерний як соціалістам, але під час конфліктів, наприклад, у питних закладах вони могли вдаватися до нього. Однак всерйоз це розглядати не можна, та на нашу думку варто спиратися на приведене вище тлумачення Вільгельма Лібкнехта терміну «патріотизм» для характеристики його поглядів із цього питання.

В спогадах про Карла Маркса при описі його вивчення політики Вільгельм Лібкнехт дає тлумачення термінів «історія» та «політика».

Історія — це «продукт всіх діючих у людях і в природі сил та людського мислення, людських пристрастей, людських потреб» [6, с. 220-221]. Користуючись даним визначенням, автор характеризує політичну науку: «Політика ж є в теорії пізнанням цих мільйонів і мільярдів факторів, що створюються «на верстаті минулих століть», і на практиці: обумовленим цим пізнанням. ним дією. Політика є, таким чином, наука та до того ж прикладна наука; а політична наука або наука політики є певною мірою квінтесенцією всіх наук, оскільки вона обіймає всю сферу діяльності людини і природи, діяльності, яка є метою будь-якої науки» [6, с. 221].

Цінним для розуміння подальшої політичної діяльності є глава спогадів про Карла Маркса «Після лондонського вигнання». У даній частині своєї праці автор розглядає свою діяльність у редакції «Norddeutsche allgemeine Zeitung», дає оцінки діяльності Фердінанда Лассаля, участь у Загальному Німецькому робітничому союзі, вплив та взаємини із Карлом Марксом у даному періоді свого життя.

Вільгельм Лібкнехт знаходить взаємозв'язок із підйомом політичного авторитету Отто фон Бісмарка та розвитком лассальянського руху, до аналізу останнього він надалі вдається [6, с. 260].

Варто зауважити, що Вільгельм Лібкнехт був противником діяльності Фердинанда Лассаля й він у даних спогадах пояснює це наступним чином: «Особисто я був не в кращих стосунках з Лассалем — я не міг вибачити йому того, що він, колишній член Союзу комуністів, дав себе заманити у фарватер прогресистсько-демократичної партії і залучити до ведучої кампанії захоплення Наполеоном у 1859 р.» [6, с. 260].

Мова йде про анонімну брошуру Фердинанда Лассаля «Італійська війна та задача Пруссії. Голос із середовища демократії», що була опублікована 1859 року. Він відстоював позицію нейтралітета інших німецьких держав по відношенню австро-прусьско-італійської війни, виправдовуючи визвольну політику Наполеона III та агітуючи за поразку австрійської монархії у даній війні.

До даної цитати Вільгельма Лібкнехта також можна зробити зауваження у тому, що він помилився стосовно Фердинанда Лассаля: останній ніколи не був членом «Союзу комуністів».

Автор спогадів також називає інші причини свого поганого ставлення до Фердинанда Лассаля: підтримка критики Карла Фогта, звинувачення Вільгельма Лібкнехта у тому, що він нібито австрійський агент, та розповсюдження цього через графиню Гатцфельдт у вищих ешелонах влади Пруссії [6, с. 260].

1863 року був створений Загальний Німецький робітничий союз – перша загальнонімецька політична організація соціал-демократичної спрямованості, яка знаходилась під впливом Фердинанда Лассаля та його послідовників, тактика яких зводилась до направлення робітничого руху на реформістський шлях, заперечення ролі профспілок та підтримки політики Отто фон Бісмарка в сфері об'єднання Німеччини за малонімецьким шляхом.

Вільгельм Лібкнехт приєднався до даного об'єднання, «залишивши при цьому свободу дій», як він згадував у спогадах про Карла Маркса [6, с. 261].

Карлом Марксом та його оточенням були здійснені намагання переформулювати дане політичне об'єднання, проводилися перемовини із

Фердинандом Лассалем та планувалася із ним зустріч для порозуміння в сенсі тактики відносно нього. Даний епізод згадується у спогадах наступним чином: «Лассаль був дуже зайнятий агітацією за «свій» новий союз - Загальний німецький робочий союз, і лише зрідка надавалася можливість поговорити довше. Я ж хотів вникнути у суть справи — у відношення до Бісмарка, який дедалі більше стягував бархатну рукавичку зі свого залізного кулака; тому Лассаль уникав мене. Все ж таки до його від'їзду в 1864 р. в Рейнську провінцію і в Швейцарію ми домовилися, що після його повернення, найпізніше у вересні, має відбутися нарада з «лондонцями», тобто з Марксом, Енгельсом і зі мною. На цій нараді передбачалося вирішити, чи можливе співробітництво або ж ми будемо змушені повернути проти нього. Зігнути або зламати!» [6, с. 261].

Наступним пунктом, до якого варто звернутися, є оцінки Вільгельмом Лібкнехтом впливу Карла Маркса на становлення німецької соціал-демократії. Він піддав критиці точку зору про те, що німецьким робітничим рухом керує Карл Маркс, знаходячись в Лондоні, та стверджував, що сам автор «Капіталу» розумів нікчемність такої точки зору: «Ніхто краще за Маркса не розумів, що рух, який прямує ззовні за допомогою смикання за мотузку і який годують духовною їжею через нюрнберзьку лійку, з самого початку несе в собі сім'ї на загибелі і приречено тягнути жалюгідне існування і померти» [6, с. 262].

За Вільгельмом Лібкнехтом, мова йшла лише про цілі, організаційні рамки та підтримку «словом та ділом» у процесі створення Соціалістичної робітничої партії Німеччини – партії ейзенахців [6, с. 263].

У 90-ті роки XIX ст. Вільгельм Лібкнехт вів активне листуванням із Г. В. Плехановим, яка увійшла до збірнику «Філософсько-літературна спадщина Г. В. Плеханова». Ці джерела дають дослідникам інформацію про характер зв'язків двох соціал-демократів.

У листі Г. В. Плеханова від 2 березня 1894 року перший звертається до Вільгельма Лібкнехта із проханням поради, куди емігрувати із Франції [38, с. 122-123]. Після виступу Г.В. Плеханова на Цюрихському міжнародному

соціалістичному конгресі в 1893 року із промовою проти французького мілітаризму влада Франції почала переслідувати його як анархіста. Вже вигнаний із Швейцарії, Г.В. Плеханов оселився у французькому селі Морне, що знаходиться на кордоні із Швейцарією. Разом із ним там перебувала Віра Засулич. 31 січня 1894 року був здійснений обшук в оселі Г.В. Плеханова.

Лист-відповідь Вільгельма Лібкнехта не є опублікованим джерелом, але Г.В. Плеханов у листі до нього 3 серпня 1894 року дякує його за допомогу [41, с. 123-124].

У своєму листі від 14 вересня 1895 року Г.В. Плеханов звертається до Вільгельма Лібкнехта із проханням прийняти «одного з наших найкращих друзів» [36, с. 125]. Тут мається на увазі В. І. Ленін, який у травні 1895 року емігрував з Росії задля встановлення зв'язків із групою «Звільнення праці» та знайомства із західноєвропейським робітничим рухом.

Г.В. Плеханов продовжує рекомендувати Вільгельму Лібкнехту діячів російського соціал-демократичного руху й у листі, що датується першою половиною жовтня 1895 року, а саме А.Н. Потресова, якого називає наступним чином: «близький друг товариша, який приходив Вас побачити від мене не так давно» [37, с. 124]. «Товариш» - це В. І. Ленін.

Лист Вільгельма Лібкнехта від 24 лютого 1896 року свідчить про те, що він отримував і читав праці Г.В. Плеханова: «І в той же час я Вам дякую за надсилання Вашої останньої роботи» [20, с. 125]. Тут скоріш за все мається на увазі праця Г.В. Плеханова «Нариси історії матеріалізму».

У листі від 24 червня 1896 року Г.В. Плеханов розповідає Вільгельму Лібкнехту про стан страйкового руху у Росії, що відбувався у зазначений рік. Він звертається із проханням зробити передрук англійською та французькою мовами статті в газеті «Vorwärts», в якій розглядалися дані події у Росії задля інформування англійських та французьких робітних стосовно цього [39, с. 125-126].

1899-1900 роки були часом найактивнішого листування Вільгельма Лібкнехта та Г.В. Плеханова. Вільгельм Лібкнехт цікавився польським

питанням та станом російського соціалістичного руху, що засвідчується його листом до Г.В. Плеханова від 2 червня 1899 року. Він просить останнього написати статті на цю тему [17, с. 127]. Але Г.В. Плеханов так їх й не написав.

Схожа тематика прослідковується за листом Вільгельма Лібкнехта від 22 грудня 1899 року, в якому він запитує про думку Г.В. Плеханова стосовно внутрішньої кризи у Росії – у політичній, фінансовій та економічній сферах – та просить його написати відповідну статтю. Він звертається саме до Г.В. Плеханова тому, що «Даним, повідомленим нам росіянами, які у Німеччини, не можна довіряти, оскільки майже завжди перебільшені» [18, с. 128].

В листі від 1 січня 1899 року Вільгельм Лібкнехт продовжує тему цієї статті та пише Г.В. Плеханову, що він є єдиним росіянином, який говорить йому правду. Разом із тим він просить Г.В. Плеханова допомогти із майбутнім навчанням у Женевському університеті своєму молодшому сину Вільгельму [14, с. 129]. Дана тематика продовжувалася й у листі від 17 березня 1900 року [16, с. 130-131], листі Г.В. Плеханова від 25 квітня 1900 року [40, с. 131] та в останньому листі Вільгельма Лібкнехта від 24 квітня 1900 року, в якому плани змінюються через стан здоров'я сина, який не витримає переїзд до Женеві [19, с. 131]. Їхнє листування на цьому переривається через смерть Вільгельма Лібкнехта 7 серпня 1900 року.

Таким чином, аналіз пласту мемуарів Вільгельма Лібкнехта дає змогу реконструювати образи Карла Маркса, Фрідріха Енгельса та Елеонори Маркс-Евелінг, а також розглянути його ретроспективні уявлення по низці політичних та суспільних питань.

В інтерпретації Вільгельма Лібкнехта Карл Маркс представлений як видатний вчений із колосальною працездатністю, ерудит, поліглот та талановитий учитель. Вільгельм Лібкнехт у своїх спогадах зосередився не на аналізі економічної та політичної теорії Карла Маркса, а зробив наголос на його особі.

У спогадах не відбулося також надмірної ідеалізації постаті Карла Маркса, що робить їх більш достовірними.

Образу Фрідріха Енгельса Вільгельм Лібкнехт приділив менше уваги, але він намагався показати Енгельса як постать, що внесла не менший внесок у розробку теорії наукового соціалізму, та наголошував на тому, що він є своєрідним продовженням Карла Марксу, а в більш широкому сенсі – вони обидва є одною двоєдиною постаттю.

Образ Елеонори Маркс-Евелінг розкриває риси нового покоління у міжнародному соціалістичному русі. Автор ретельно передає атмосферу, в якій воно виховувалося, в першу чергу на прикладі родини Марксів.

Аналіз мемуарів додатково відображає політичні та суспільні погляди їхнього безпосереднього автора – Вільгельма Лібкнехта, так як свої роздуми про вищезгаданих осіб він викладав через призму свого світосприйняття.

Мемуари можуть слугувати джерелом знань відносно позиції Вільгельма Лібкнехта щодо націоналізму, лассальянства та в цілому історії німецького соціалістичного руху.

Аналіз листування Г.В. Плеханова з Вільгельмом Лібкнехтом дозволили зробити огляд зв'язків двох соціал-демократів. Низка діячів російського соціалістичного руху були рекомендовані Г.В. Плехановим Вільгельму Лібкнехту, зокрема В.І. Ленін. Вільгельм Лібкнехт часто звертався до голови групи «Звільнення праці» з проханнями глибше розкрити на сторінках преси ситуацію у Російській імперії. Існували також теми особистого характеру, наприклад, питання підтримки молодшого сина Вільгельма Лібкнехта під час навчання у Женеві, що слугує доказом їхнього довірливого ставлення один до одного.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження ми прийшли до наступних результатів.

У процесі роботи над темою було проведено огляд та систематизація джерельної бази дослідження, зроблена класифікація та дана характеристика груп джерел, що дозволяє розв'язати основні завдання.

Проаналізовані головні тенденції історіографії вивчення життя, діяльності та поглядів Вільгельма Лібкнехта. Була виявлене слабка розробка предмету дослідження в українській історіографії. Дана тема має перспективи подальшої розробки в українській історіографічній традиції.

Досліджені основні віхи життя та діяльності Вільгельма Лібкнехта в контексті соціал-демократичного руху Німеччини XIX століття, що дало змогу констатувати його великий внесок в становленні Соціал-демократичної партії Німеччини.

Майбутній депутат рейхстагу розпочав свій революційний шлях вже у студентські роки, беручи участь в революційно-демократичних університетських об'єднаннях, що підготувало його до революції 1848-1849 рр. Під час революційних подій Вільгельм Лібкнехт зробив також свій внесок у збройну боротьбу Баденської республіки проти Пруського королівства, через що він був вимушений емігрувати спочатку до Швейцарії, а потім до Великої Британії.

Під час свого життя в Лондоні Вільгельм Лібкнехт познайомився із Карлом Марксом, який «виховав» його як соціаліста. Починаючи з початку 60-х рр. XIX ст. Вільгельм Лібкнехт долучився до німецького робітничого руху, в діяльності якого він застосував знання, що були отримані ним від Карла Маркса, але досить часто відходив від його лінії та рекомендацій, ідучи на різноманітні компроміси із опонентами з табору лассальянців, як на з'їзді в Готі у 1875 р. Проте він в цілому відстоював марксистську позицію в ході розробок програмних документів соціал-демократичної партії

На основі опублікованого пласту публіцистичних праць виявлені основні стовпи поглядів Вільгельма Лібкнехта як теоретика соціал-демократичного руху, що досить актуальні й сьогодні: чи треба опозиції брати участь у парламентській діяльності, чи її ігнорувати, еволюційний розвиток сучасного суспільного устрою чи революційний. Дані положення розглянуті в контексті думок інших представників соціалістичної думки: Фердинанда Лассаля, Августа Бебеля, Г.В. Плеханова та Рози Люксембург.

Вільгельм Лібкнехт проявив себе як прихильник загального озброєння народу та відмови від сучасній йому системі збройних сил, яка була прийнята у ведучих країнах Європи, зокрема у Німеччині.

У шістдесяті роки XIX століття тактика парламентської боротьби Вільгельмом Лібкнехтом відхилялася, але він показав себе як талановитий політик, який може аналізувати зміни у суспільно-політичних обставинах, та в результаті побачив користь участі соціал-демократів у парламентських виборах. Критика ревізіонізму Вільгельмом Лібкнехтом відбувалася в контексті європейської соціалістичної думки. Висновки, до яких він приходив, співпадали із висновками Рози Люксембург, Г.В. Плеханова та В.І. Леніна.

На основі мемуарної спадщини Вільгельма Лібкнехта були проаналізовані образи Карла Маркса, Фрідріха Енгельса та Елеонори Маркс-Евелінг в його інтерпретації, дослідивши таким чином їхній вплив на особистість Вільгельма Лібкнехта. Карл Маркс – головне обличчя його мемуарів, якого він зобразив не як політика та діяча соціалістичного руху, а як людину, що має сімейне життя та дозвілля, геніального вченого й талановитого вчителя. Ідеалізації його образу не відбулося, тому цей історичний портрет можна вважати більш-менш об'єктивним. Фрідріх Енгельс зображений як самостійний талановитий теоретик, який залишив пласт робіт, що в купі із працями Карла Маркса, складають спадщину марксизму.

Мемуари Вільгельма Лібкнехта також демонстрували його особисте ставлення до суспільно-політичних процесів у Німеччині у 60-ті роки XIX ст.,

зокрема проаналізована інтерпретація ним діяльності Загального Німецького робітничого союзу.

Був проведений аналіз опублікованого листування Вільгельма Лібкнехта та Г.В. Плеханова, що дало змогу дослідити їхні зв'язки, ставлення один до одного та співробітництво двох національних соціал-демократій: німецької та російської. Вони зверталися один до іншого як з побутовими питаннями, так й з приводу співробітництва та публіцистичної діяльності. Вільгельм Лібкнехт цікавився становищем робітничого руху у Російській імперії, тому звертався до Г.В. Плеханова з питаннями про його розвиток і діячів.

Таким чином, інтелектуальна спадщина Вільгельма Лібкнехта, різноманітна по формі і багатогранна за змістом, дозволяє не тільки реконструювати політичний портрет неординарної особистості, а й відтворити епоху, в якій він жив і діяв.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані джерела

1. Бебель А. Из моей жизни. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1963. 597 с.
2. Закон против общественно опасных стремлений социал-демократии (в сокращении) // Суворов Ю.В., Двинская В.Т. Германская социал-демократия: сб. док. Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2005. С. 90-92.
3. Лассаль Ф. Гласный ответ Центральному Комитету, учрежденному для создания Общегерманского рабочего союза в Лейпциге // Суворов Ю.В., Двинская В.Т. Германская социал-демократия: сб. док. Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2005. С. 36-60.
4. Ленин В.И. Две тактики социал-демократии в демократической революции // Ленин В.И. Избранные произведения: в 3 томах. Том 1. Москва: Политиздат, 1980. С. 425-529.
5. Ленин В.И. Предисловие к русскому переводу брошюры В. Либкнехта «Никаких компромиссов, никаких избирательных соглашений!» // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Том 14. Издание 5. Москва: Политиздат, 1972. С. 214-220.
6. Либкнехт В. Из воспоминаний о Марксе // Воспоминания о К. Марксе и Ф. Энгельсе. Ч. 1. Москва: Политиздат, 1988. С. 194-286.
7. Либкнехт В. Никаких компромиссов, никаких избирательных соглашений! // Вильгельм Либкнехт. Никаких компромиссов! Вып. 31. Москва: Госполитиздат, 1958. С. 51-104.
8. Либкнехт В. О политической позиции социал-демократии, в частности по отношению к рейхстагу // Вильгельм Либкнехт. Никаких компромиссов! Вып. 31. Москва: Госполитиздат, 1958. С. 13-50.
9. Либкнехт В. Пауки и мухи // Вильгельм Либкнехт. Никаких компромиссов! Вып. 31. Москва: Госполитиздат, 1958. С. 105-110.

10. Либкнехт В. Похороны Фридриха Энгельса // Воспоминания о К. Марксе и Ф. Энгельсе. Ч. 1. Москва: Политиздат, 1988. С. 317-320.
11. Либкнехт В. Фридрих Энгельс (28 ноября 1820 – 5 августа 1895) // Воспоминания о К. Марксе и Ф. Энгельсе. Ч. 1. Москва: Политиздат, 1988. С. 302-316.
12. Либкнехт В. Фридрих Энгельс // Воспоминания о К. Марксе и Ф. Энгельсе. Ч. 1. Москва: Политиздат, 1988. С. 295-301.
13. Либкнехт В. Элеонора Маркс // Воспоминания о К. Марксе и Ф. Энгельсе. Ч. 1. Москва: Политиздат, 1988. С. 287-294.
14. Либкнехт, Вильгельм – Г.В. Плеханову. 1 января 1900 г. // Философско-литературное наследие Г.В. Плеханова в трех томах. Том 2. Москва: Наука, 1973. С. 129.
15. Либкнехт, Вильгельм – Г.В. Плеханову. 10 января 1900 г. // Философско-литературное наследие Г.В. Плеханова в трех томах. Том 2. Москва: Наука, 1973. С. 130.
16. Либкнехт, Вильгельм – Г.В. Плеханову. 17 марта 1900 г. // Философско-литературное наследие Г.В. Плеханова в трех томах. Том 2. Москва: Наука, 1973. С. 130-131.
17. Либкнехт, Вильгельм – Г.В. Плеханову. 2 июня 1899 г. // Философско-литературное наследие Г.В. Плеханова в трех томах. Том 2. Москва: Наука, 1973. С. 127.
18. Либкнехт, Вильгельм – Г.В. Плеханову. 22 декабря 1899 г. // Философско-литературное наследие Г.В. Плеханова в трех томах. Том 2. Москва: Наука, 1973. С. 128.
19. Либкнехт, Вильгельм – Г.В. Плеханову. 24 апреля 1900 г. // Философско-литературное наследие Г.В. Плеханова в трех томах. Том 2. Москва: Наука, 1973. С. 131.
20. Либкнехт, Вильгельм – Г.В. Плеханову. 24 февраля 1896 г. // Философско-литературное наследие Г.В. Плеханова в трех томах. Том 2. Москва: Наука, 1973. С. 125.

21. Люксембург Р. Социальная реформа или революция. Москва: Госполитиздат, 1959. 133 с.
22. Маркс – Вильгельму Либкнехту. 17 сентября 1859 г. // Маркс К. Энгельс Ф. Собрание сочинений. Том 29. Издание 2. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1962. С. 497-500.
23. Маркс – Энгельсу. 17 августа 1870 г. // Маркс К. Энгельс Ф. Собрание сочинений. Том 33. Издание 2. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1964. С. 32-35.
24. Маркс – Энгельсу. 18 февраля 1865 г. // Маркс К. Энгельс Ф. Собрание сочинений. Том 31. Издание 2. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1963. С. 62-63.
25. Маркс – Энгельсу. 25 мая 1859 г. // Маркс К. Энгельс Ф. Собрание сочинений. Том 29. Издание 2. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1962. С. 358-359.
26. Маркс К. «Господин Фогт» // Маркс К. Энгельс Ф. Собрание сочинений. Том 14. Издание 2. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. С. 395-691.
27. Маркс К. Гражданская война во Франции // Маркс К. Энгельс Ф. Избранные произведения в двух томах. Том 1. Москва: ОГИЗ-Госполитиздат, 1948. 433-503 с.
28. Маркс К. Заявление в Лондонское просветительное общество немецких рабочих // Маркс К. Энгельс Ф. Собрание сочинений. Том 16. Издание 2. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1960. С. 351-352.
29. Маркс К. Критика Готской программы // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в двух томах. Том 2. Москва: ОГИЗ-Госполитиздат, 1948. С. 5-38.
30. Маркс К. Разоблачения о Кёльнском процессе коммунистов // Маркс К. Энгельс Ф. Собрание сочинений. Том 8. Издание 2. Москва:

- Государственное издательство политической литературы, 1957. С. 423-491.
31. Маркс К. Энгельс Ф. Заявление в редакцию газеты «Sozial-Demokrat» // Маркс К. Энгельс Ф. Собрание сочинений. Том 16. Издание 2. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1960. С. 79.
 32. Маркс К., Энгельс Ф. Заявление о выходе из Лондонского просветительского общества немецких рабочих // Маркс К. Энгельс Ф. Собрание сочинений. Том 7. Издание 2. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. С. 438.
 33. Маркс К., Энгельс Ф. Комитету Социал-демократической рабочей партии // Маркс К. Энгельс Ф. Собрание сочинений. Том 16. Издание 2. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1960. С. 449-450.
 34. Маркс - Энгельсу 10 октября 1854 г. // Маркс К. Энгельс Ф. Собрание сочинений. Том 28. Издание 2. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1962. С. 331-333.
 35. Организационный устав Социал-демократической рабочей партии Германии (Эйзенах, август 1869 г.) // Суворов Ю.В., Двинская В.Т. Германская социал-демократия: сб. док. Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2005. С. 67-69.
 36. Плеханов Г.В. – Вильгельму Либкнехту. 14 сентября 1895 г. // Философско-литературное наследие Г.В. Плеханова в трех томах. Том 2. Москва: Наука, 1973. С. 124.
 37. Плеханов Г.В. – Вильгельму Либкнехту. 1-я половина октября 1895 г. // Философско-литературное наследие Г.В. Плеханова в трех томах. Том 2. Москва: Наука, 1973. С. 124.
 38. Плеханов Г.В. – Вильгельму Либкнехту. 2 марта 1894 г. // Философско-литературное наследие Г.В. Плеханова в трех томах. Том 2. Москва: Наука, 1973. С. 122-123.

39. Плеханов Г.В. – Вильгельму Либкнехту. 24 июня 1896 г. // Философско-литературное наследие Г.В. Плеханова в трех томах. Том 2. Москва: Наука, 1973. С. 125-126.
40. Плеханов Г.В. – Вильгельму Либкнехту. 25 апреля 1900 г. // Философско-литературное наследие Г.В. Плеханова в трех томах. Том 2. Москва: Наука, 1973. С. 131.
41. Плеханов Г.В. – Вильгельму Либкнехту. 3 августа 1894 г. // Философско-литературное наследие Г.В. Плеханова в трех томах. Том 2. Москва: Наука, 1973. С. 123-124.
42. Плеханов Г.В. «Естественные законы» буржуазии // Философско-литературное наследие Г.В. Плеханова. Том 1. Москва: Наука, 1973. С. 31-33.
43. Плеханов Г.В. Бернский реферат // Философско-литературное наследие Г.В. Плеханова. Том 1. Москва: Наука, 1973. С. 37-40.
44. Программа Социал-демократической партии Германии (Эрфурт, октябрь 1891 г.) // Суворов Ю.В., Двинская В.Т. Германская социал-демократия: сб. док. Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2005. С. 93-98.
45. Программа Социал-демократической рабочей партии Германии (Эйзенах, август 1869 г.) // Суворов Ю.В., Двинская В.Т. Германская социал-демократия: сб. док. Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2005. С. 61-63.
46. Программа Социалистической Рабочей партии Германии (Гота, май 1875 г.) // Суворов Ю.В., Двинская В.Т. Германская социал-демократия: сб. док. Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2005. С. 64-66.
47. Энгельс – Марксу. 15 августа 1870 г. // Маркс К. Энгельс Ф. Собрание сочинений. Том 33. Издание 2. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1964. С. 32-35.
48. Энгельс Ф. Германская кампания за имперскую конституцию // Маркс К. Энгельс Ф. Собрание сочинений. Том 7. Издание 2. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. С. 111-207.

49. Энгельс Ф. К роспуску лассальянского рабочего союза (Добавление) // Маркс К. Энгельс Ф. Собрание сочинений. Том 16. Издание 2. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1960. С. 343-344.
50. Энгельс Ф. Письмо А. Бебелю // Маркс К. Энгельс Ф. Собрание сочинений. Том 19. Издание 2. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1961. С. 1-8.
51. Liebknecht W. Dem Militarismus keinen Mann und keinen Groschen. Flugblatt zur Reichstagswahl URL: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/liebkechtw/1887/01/groschen.htm> (дата звернения 26.11.2021)
52. Liebknecht W. Zur Wehrfrage. Rede und Resolution auf dem Nürnberger Vereinstag URL: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/liebkechtw/1868/09/rede.htm> (дата звернения 26.11.2021)

ЛІТЕРАТУРА

53. Бернштейн А. «Эйзенахцы» и «лассальянцы» // Историк-марксист. №13. 1929. С. 95-136.
54. Водовозов В.В. Либкнехт, Вильгельм // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 86 томах // ред.: К.К. Арсеньев, Ф.Ф. Петрушевский и др.; Санкт-Петербург: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1896. Том 34. С. 640-641.
55. Всемирная история: в 10 т. Т. 6. / ред.: Е.М. Жуков (главный редактор) и др. Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1959. 830 с.
56. Гемков Г. Август Бебель. Москва: Политиздат, 1972. 128 с.
57. Гольман Л.И. Вейдиг Фридрих Людвиг. // Советская историческая энциклопедия: в 16 т. / ред.: Е.М. Жуков (главный редактор) и др.;

- Академия наук СССР, Отделение истории. Москва: Советская энциклопедия, 1963. Т. 3. С. 26.
58. Маркс, Элеонора // Советская историческая энциклопедия: в 16 т. / ред.: Е.М. Жуков (главный редактор) и др.; Академия наук СССР, Отделение истории. Москва: Советская энциклопедия, 1966. Т. 9. С. 110-111.
 59. Матвеева А.Г. Либкнехт. // Большая российская энциклопедия. Том 17. Москва, 2010, с. 390.
 60. Меринг Ф. История Германии с конца Средних веков. Перевод и предисловие И. Степанова. 3 изд. Москва: Главполитпросвет, 1924. 282 с.
 61. Меринг Ф. Карл Маркс. История его жизни. Москва: Госполитиздат, 1957. 608 с.
 62. Очерки истории германского рабочего движения. Берлин: Академи-ферлаг, 1964. 223 с.
 63. Пик В. Либкнехт Вильгельм. // Советская историческая энциклопедия: в 16 т. / ред.: Е.М. Жуков (главный редактор) и др.; Академия наук СССР, Отделение истории. Москва: Советская энциклопедия, 1965. Т. 8. С. 633-634.
 64. Поттхофф Х., Миллер С. Краткая история СДПГ. 1848-2002. Москва: Памятники исторической мысли, 2003. 560 с.
 65. Тартаковский Б. Предисловие // Вильгельм Либкнехт. Никаких компромиссов! Вып. 31. Москва: Госполитиздат: 1958. С. 5-12.
 66. Чубинский В.В. «Мы, германские социал-демократы». Жизнь, идеалы и борьба Вильгельма Либкнехта. Новое прочтение. Санкт-Петербург: Издательство Северо-Западной академии государственной службы, 2010. 302 с.
 67. Чубинский В.В. Бисмарк. Политическая биография. Москва: Мысль, 1988. 416 с.
 68. Чубинский-Надеждин В.В. Вильгельм Либкнехт – Солдат революции. Москва: Мысль, 1968, 213 с.

69. Чубинский-Надеждин В.В. Роль Вильгельма Либкнехта в создании Социал-демократической партии Германии и в выработке ее теоретико-политической платформы (1862-1891 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ленинград: 1972. 31 с.
70. Яновская М.И. Карл Либкнехт. Москва: Молодая гвардия, 1965. 320 с.
71. Csubinszkiy V. Wilhelm Liebknecht // *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 23, No. 3/4. Budapest, 1977. 457-460 pp.
72. Dowe D. Agitieren, organisieren, studieren! Wilhelm Liebknecht und die frühe deutsche Sozialdemokratie. Vortrag anlässlich der Gedenkveranstaltung der Stadt Gießen und des oberhessischen Geschichtsvereins zum 100. Todestag von Wilhelm Liebknecht. Veröffentlichung der Friedrich Ebert-Stiftung. Bonn, 2000. 31 S.
73. Eisner K. Wilhelm Liebknecht, sein Leben und Wirken. Berlin: Buchhandl. Vorwärts, 1906. 104 S.
74. Kampffmeyer P. Wilhelm Liebknecht, der Soldat der Revolution. Berlin: SPD, 1926. 15 S.
75. Michaelis A. Wilhelm Liebknecht. Tabellarischer Lebenslauf im LeMo // Lebendiges Museum Online. URL: <https://www.dhm.de/lemo/biografie/wilhelm-liebknecht> (дата звернения: 30.11.2021).
76. Schröder W. Ernestine. Vom ungewöhnlichen Leben der ersten Frau Wilhelm Liebknechts. Leipzig: Verlag für die Frau. 1987. 224 S.
77. Schröder W. Wilhelm Liebknecht. Soldat der Revolution, Parteiführer, Parlamentarier. Berlin: Karl Dietz Verlag, 2013. 480 S.
78. Schröder W. Wilhelm Liebknecht. Vorkämpfer der Revolution von unten. In: Gustav Seeber (Hrsg.): *Gestalten der Bismarckzeit*. Band 1. Berlin: Akademie Verlag, 1978. S. 79–105.
79. Tschubinski V. Wilhelm Liebknecht. Deutsche Übersetzung der Biografie aus dem Russischen. Berlin: Dietz Verlag, 1973. 385 S.

80. Weitershaus F. Wilhelm Liebknecht. Eine Biographie. Zum einhundertfünfzigsten Geburtstag. (Mitteilungen des Oberhessischen Geschichtsvereins. Band 61). Gütersloh/ Gießen, 1976. 311 S.